

VAKIF ŞEHİR ARTUKLU MARDİN

Bölüm 4

ARTUKLULAR TARAFINDAN KURULAN SİYASİ TEŞEKKÜLLER

Artuk Bey'in çocukları tarafından XII. yüzyıl başlarında Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Artuklular'dır. Haleflerinin eliyle XV. yüzyıla kadar Yukarı Dicle Havzasında varlığını sürdüren Artuklular, çoğu günümüze de ulaşan önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Artuk Bey ve evlatlarının büyük ve sadık bir Türkmen kitlesine sahip bulunmaları, şüphesiz, asil Oğuz beylerinden olması ile alakalıdır. XIV. Asır müelliflerinden Şemseddin el-cezeri, Artuklular, Oğuzların Döğer boyuna mensup göstermiştir¹. Bazı Türk tarihçileri Artukoğlularının kurdukları devletlerde tedavüle koydukları paraları üzerinde görülen işaretlerin Kayı damgası olduğunu ve Artukluların da bu boydan geldiğini ileri sürmektedir.

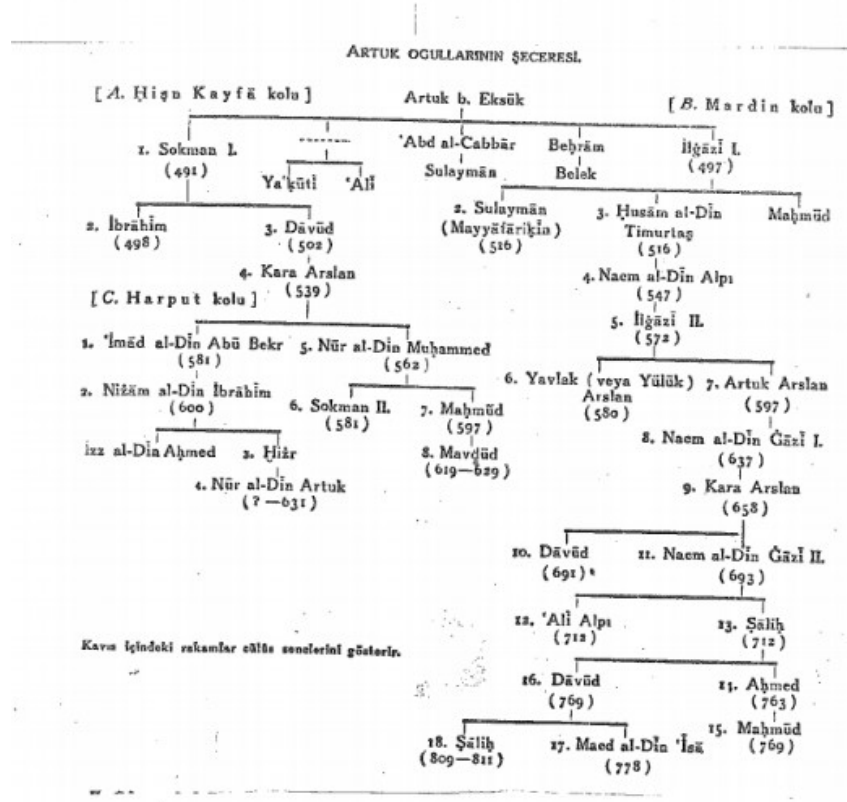
Artuklular törelerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları görülmektedir. Artuklular hâkimiyet ve devlet sembolü olarak oku kullandıkları gibi aynı mahiyeti ile damgalarını da muhafaza etmişlerdir.

Artuklular, bu sebeple sikkelerinde bulan işaretler üzerinde durmak ne kadar lüzumlu ise bunları isabetle teşhis ve tayinde de o derece hassasiyet göstermek şarttır. Zira bu işaretler arasında Kayı damgasına benzemeyenler daha çoktur.

Artuklular ve Artuk-ilinde yaşayan Oğuzlar arasında boy teşkilatı ve aneleri çok kuvvetli olduğundan Cezeri'nin bu kaydı, eskiden beri kaynaktan gelmesi dahil çok mühimdir.

¹ Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Prof. Dr. Osman Turan sf.155

Artuklu Hanedanı'na ait aile şeceresi aşağıdaki şemada belirtildiği gibidir.



Artukoğulları Soyağacı (F. Köprülü, 1977) ²

Artuklu Beyliği 1102-1409 yılları arasında Mardin, Hasankeyf ve Harput bölgelerinde hüküm süren bu Türkmen Beyliği, Sökmen Bey'e dayanan Sökmenoğulları ve İlgazi Bey'e dayanan İlgazioğulları olarak iki hanedana ayrılmışlardır.

² Tarih ve Gelecek Dergisi, Mart 2020, Cilt 6, Sayı 1

Sökmenoğulları, Hasankeyf ve Harput Beyleri olarak iki dala ayrılmıştır. Bu hanedana mensup beyler, hüküm sürdükleri sırayla şu şekildedir: Bu kitabın mevzuu olmayan Hasankeyf Beyliği ve Harput Beyliği ile ilgili özet bilgi verilecektir. Vakıf Şehir Artuklu Mardin her bey ayrı ayrı değerlendirilecektir.

Hasankeyf Beyleri

Müineddevle Sökmen Bey (1098-1104)
İbrahim (1104-1109)
Rükneddin Davud (1109-1144)
Ebulharis Fahreddin Karaaslan (1144-1167)
Nureddin Muhammed (1167-1185)
Mesud Kutbeddin (1185-1200)
Salih Nasreddin Mahmud (1200-1222)
Mesud Rükneddin Mevdud (1222-1231)

Hıskeyfa (Hasankeyf) Artukluları (1102 - 1281)

Sökmen, 1102 yılında Hıskeyfa'da tesis etmiş olduğu beyliğini sağlamlaştırmak için, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz etti ve onun hizmetine girdi. Sultanın emri üzerine, kardeşi İlgazi ile birlikte bazı ayaklanmaları bastırdı. Yeğeni Yakut, 1103 yılında, Mardin'i ele geçirdi. Bu sırada Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs gibi şehirleri ele geçiren Haçlılar, Mardin ve Harran yörelerine de taarruzda bulunuyorlardı. Sökmen Bey, emirÇökermiş'le birlikte, Haçlıların bu faaliyetlerine karşı harekete geçerek, Urfa Haçlı Kontu Joscelin ile Kudüs Kralı Baudouin'in kumandasındaki Haçlı ordusunu, büyük bir bozguna uğrattılar. Joscelin ve Baudouin'in esir edildiği savaşta, Haçlılardan 30 bin kişi öldürüldü. Böylece, Haçlı ilerlemesine mâni olan Sökmen, Dımaşk Atabegi Tuğtekin'e yardıma giderken yolda hastalanarak, 1104 yılında vefat etti. Hasankeyf te defnedildi. Ancak mezarı zaman içinde kayboldu ve İlısu Baraj suyu altında kaldı. Su altında kalması muhtemel tarihi eserler ve mezarların

teşhir edildiği alanda, Artuklu Hasankeyf Devleti kurucusu Sökmen Beyin anıt mezarı yapılarak dualardan mahrum bırakılmaması yüce Türk Milletinin ve Devletinin asli görevi olmalıdır. Bu konuda yapmış olduğum başvuru Batman Kültür ve Turizm Müdürlüğüne gönderilmiş olmasına rağmen bu hususta Batman Kültür ve Turizm Müdürlüğü İlgisiz kalması çok hazin.

Sökmen'den sonra yerine geçen oğlu İbrahim Bey, muktedir bir hükümdar olamadı. O, daha çok Mardin'de hâkimiyetini tesis eden amcası İlgazi'ye tabi oldu. Daha sonra Davud ve Kara Arslan dönemlerinde, Anadolu Selçuklularına tabi olan Artuklular, Nureddin Muhammed devrinde, Eyyubîler'in hâkimiyeti altına girdiler. 1231 yılında, Hısnkeyfa ve Diyarbekir üzerine sefere çıkan Eyyubî Hükümdarı Melik Kâmil, Artukluların bu şubesinin varlığına son verdi.

Hükümdarlığını kaybeden Hısnkeyfa kolunun son Artuklu Wmiri Melik Mes'ud, Moğollar tarafından öldürüldü. Hısnkeyfa ve Amid Artuklularına kurucusundan dolayı, Sökmenliler de denir. Günümüzde büyük Ortadoğu projesi savunucuları, Türklerin hayvancılıkla uğraşan çobanlar olduğunu; kültür ve medeniyeti Anadolu 'da yaşayan kadim halklardan öğrendiğine dair, şuuraltı propagandaları nihayet aşağıdaki, 800 yıllık 6.5 kilometre suyollarının keşfi tüm bu menfi dayatmaları çürütmüştür.

Hasankeyf'teki arkeolojik kazı kapsamında yapılan arazi taramasında Artuklu dönemine ait 800 yıllık olduğu düşünülen su şebekesi tespit edildi. Arazinin topoğrafı yapısı değerlendirilerek düşük kottan Hasankeyf Kalesi'ne içme suyu ulaştıran su şebekesinin bir kısmının kayalar oyularak tünel, bir kısmının ise yer üstünde su kanalı şeklinde yapıldığı belirlendi.



Hasankeyf ilçesindeki tarihi Hasankeyf Kalesi'nde 3. dönem arkeolojik kazı çalışmaları sürerken bir yandan da arazi taraması yapılıyor.

Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Zekai Erdal başkanlığında uzman bir ekip tarafından yürütülen çalışmalarda 6,5 kilometre olduğu düşünülen su şebekesinin 2 kilometrelik kısmına ulaşıldı.³

Arazinin topoğrafi yapısı değerlendirilerek düşük kottan Hasankeyf Kalesi'ne içme suyu ulaştırılan su şebekesinin bir kısmının kayalar oyularak tünel, bir kısmının ise yer üstünde su kanalı şeklinde yapıldığı belirlendi.

³ Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Zekai Erdal başkanlığında uzman bir ekip tarafından yürütülen çalışmalar.



Arazi incelemelerinde Hasankeyf Kalesi'nin 6,5 kilometre doğusunda ilk olarak su şebekesi kalıntıları tespit ettiklerini belirten Erdal, kalıntıların bir kısmının yer altında bir kısmının ise yüzeyde olduğunu ifade etti.



Erdal, su şebekesinin yaklaşık 2 kilometrelik kısmını tespit ettiklerini dile getirerek, "Ortalama bir metre yüksekliğinde 60

santimetre genişliğinde tünel şeklinde su şebekesi ortaya çıkmıştır.” dedi.



Tarihi bulgulara bakıldığında su şebekesinin Artuklu döneminde yapıldığı kanaatine vardıklarını anlatan Erdal, "1280 yılında Hasankeyfe gelen yazar ve devlet adamı İbn-i Şeddat, ilçenin doğusunda dağlık alandan tedarik edilen suyun kaleye çıkarıldığından bahsetmektedir. Bu da Artuklu dönemine rastlamaktadır." dedi.

Erdal, Dicle Nehri gibi büyük bir tatlı su kaynağının kenarında olan bir kalede bu tarz şebekelerin olmasına değinerek, nehrin çamurlu ve bulanık olduğu dönemlerde çevredeki tatlı su kaynaklarından su tedariki yoluna gidildiğini düşündüklerini belirtti.



"KAYIT ALTINA ALINARAK GEREKLİ ÇALIŞMALAR
YAPILMALI"

Su şebekesinin bir mühendislik harikası olduğunu vurgulayan Erdal, "Tespit edilen su şebekesi, mimari özellikleri ve tarihi önemi dolayısıyla kayıt altına alınarak gerekli çalışmalar yapılmalı. Günümüze kadar ulaşabilen, büyük bir kısmı toprak altında kalan bu kanalların öncelikli olarak belgelenmesi, sonra kazı yapılarak gerek bilim dünyasına gerekse turizme kazandırılması gerekir." ifadelerini kullandı.



Doç. Dr. Zekai Erdal, su şebekesinin sekiz asır önce suyun debisi, arazinin topoğrafik yapısı ve eğim düşünülerek

yapıldığını belirterek, “Sıfır kotundan 100 metre kotuna suyun nasıl çıkarıldığını görmek, bunu gelecek nesillere aktarmak elzemdir.” dedi.



Su şebekesinin yapımında El Cezeri'nin de katkısının olma ihtimalinin yüksek olduğuna dikkati çeken Erdal, tarihi bazı bulguların buna işaret ettiğini dile getirdi.



Erdal, “El Cezeri'nin kitabındaki bütün robotlar su ile çalışacak şekilde teknolojikendirilmiştir. Bu noktada Hasankeftteki su kanalında da su mühendisliğinin olması nedeniyle El Cezeri'nin bu su kanalıyla bir bağlantısının olduğunu söylemek mümkün. El Cezeri, bu su kanalının yapımında görev almış veya onun nezaretinde yapılmış olabilir.”

değerlendirmesini yaptı.

Dara'daki Artuklu Kültür ve Sanat izleri Doğu Roma İmparatorluğu izlerinden çok daha muhteşem. İlisu barajı sırasında Artuklu eserlerinin kurtarılması, Hasenkeyf Artulu Devleti Kurucusu Sökmen Bey'in mezarının gün yüzüne çıkarılmaması çok hazin ve  z c d r.

Harput Beyleri

İmadeddin Ebubekir (1185-1203)

Nizameddin Ebubekir (1203-1223)

Nizameddin İbrahim (1223-1224)

Şems ddeve Süleyman (1224)

İzzeddin Ahmed (1224-1234)[1]

Harput Artukluları (1185 - 1233)

Artuk Bey'in torunu Belek bin Behram, 1112 yılında, Harput ve Palu'ya hakim olarak, bölgede kendi beyliğini kurmuştı. Amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte, bütün ömrünü halılarla mücadeleye harcayan Belek Bey'in gösterdiği kahramanlık, İslam  leminde destanlaştırmıştır. Belek Bey, 6 Mayıs 1224'de muhasara altında tuttuğu Menbi kalesinden atılan bir okla şehid edildi.

Belek Bey'in ölümünden sonra Harput, 1185 yılına kadar Hısnkeyfa Artuklularının idaresi altında kaldı. Bu tarihte Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'in ölümü üzerine oğulları arasında başt steren saltanat mücadelelerinde, İkinci Sökmen, hakimiyeti ele geçirdi. Bu durum üzerine, diğer oğlu İmadeddin Ebu Bekr, Harput ve çevresine hakim olarak, beyliğini ilan etti. Ebu Bekr, 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçti. Nizameddin İbrahim'in ölümünden

sonra, Harput Artukluları, Eyyubîlere tabi oldular. 1185 yılında ise, Anadolu Selçuklu Devleti kumandanlarından Kemaleddin Kayar, Eyyubîleri, Harput civarında bozguna uğrattıktan sonra, şehri alarak Artukoğulları Beyliği Harput şubesine son verdi.

Harput'ta (Elazığ) XIII. Yüzyıl Başlarına Ait Bir Artuklu Camisi

Bir avlusu ve çevresinde medrese odaları bulunduğu bilinen yapının, 600 (1203-1204) yıllarında Artukoğulları'nın Harput kolundan Nûreddin Ebü'l-Fâzıl Artuk Şah'ın babası Hızır Bey zamanında yapıldığı kabul edilmektedir. Ancak bu dönemden kalan bölümler, kademeli üç açıklığın bulunduğu kuzey duvarı, caminin batı köşesinde iki renkli kesme taşlardan örülmüş minare, minarenin yanında bulunan üç dilimli niş biçiminde ve kemeri yine iki renkli taşlardan yapılmış kapı ile bazı detaydan ibarettir. Caminin harim kısmı, özellikle Artuklu mimarisinde çok sevilen eşit aralıklı iki sivri kemerle üçe bölünmüş, enine dikdörtgen Arap Camii planındadır. Eski bölümleri iki renkli kesme taş ve moloz taşlardan yapılmış olup kalem işi ahşap tavanla ağaç hatıllı moloz taş duvar örgüleri Osmanlı dönemi yenilemelerine aittir. Yapı Artuklu mimarisinde sık kullanılan iki değişik renkte kesme taş detaylar sebebiyle Alacalı Cami adını almış olmalıdır.⁴

⁴ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.



İlgazioğulları ise Mardin ve Halep Beyleri olarak iki dala ayrılmıştır. Bu hanedana mensup beyler, hüküm sürdükleri sırayla şu şekildedir:

Halep Beyleri

İlgazi Bey (1117-1121)

Eburebi Bedriddevle Süleyman (1121-1123)

Belek Gazi (1123-1124)

Timurtaş (1124)* İzzeddin Ahmed (1224-1234)⁵

Başkentler: Mardin, Harput, Hasankeyf

Yaygın Diller: Türkçe

⁵ Öztuna, Yılmaz, "Devletler ve Hanedanlar" Cilt: 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1996), sf. 43

Para Birimi: Dinar

Artuklu Devlet Teşkilatı

Artukoğulları diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklu hükümdarlarının da başının üzerinde “Sancak” taşıyordu. Bu konuda Ebu’l Fedail Muhammed el Hamavi’nin bildirdiğine göre son Hıns-Keyfa Artuklu hükümdarı Mevdut’un oğlu ile Hıns-Keyfa’da isyan eden Artuklu emirleri şehzadeyi hükümdar ilan etmişler ve başı üzerinde “Sancak” kaldırmışlardı.⁶

Artuklu hükümdarları, tahta çıkışında genelde şenlik düzenlenmesi usuldendi. Mesela İbnü’l Ezrak’un verdiği bilgiye göre Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi’nin tahta geçişinde bunu kutlamak için şenlikler yapıldığı gibi birtakım vergiler de kaldırılarak halk memnun edilmişti. Artuklu hükümdarlarının saray hayatı hakkında şu an için bilgimiz sınırlıdır. Yönetim Kademesi aşağıda belirtildiği şekildedir;

Hacib: Abbasilerden itibaren Türk-İslam devletlerinde saray teşkilatlarında yer alan bu memuriyet Artuklularda da bulunuyordu. Hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacibler, daha çok hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Haciblerin sayısı bir veya daha fazla olabiliyordu. Bazen hacibler başka görevlere de getirilebilirlerdi. Fakat haciblik lakabını yine de taşırlardı. Örnek olarak Hacib el Düneysiri, valilik görevine getirilmiş olmasına rağmen hacib unvanını korumaya devam etmiştir.

Haciblerin Artuklularda diğer Türk İslam devletlerinde sahip oldukları fonksiyonları taşıdıkları muhakkaktır. Artukluların bu kadar önemli görevi taşıyan haciblere geliri bol iktalar tahsis ettiklerini görmekteyiz. İbnü’l-Erzak’a göre, Mardin Artuklu hükümdarı Necmü’-d-Din Alpi’nin hacibliğine

⁶ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 725

getirilen Sadü'd-Devlel Altıntaş'a Sumeysat, yine aynı göreve getirilen Ebu Mansur-el-Cüveyniye de Şabahtan Bölgesi iktâ edilmişti.

Ebnü'l Ezrak, (İbnü'l Ezrak, 1117 yılında Meyyâfarîkin'de dünyaya geldi. Asıl adı Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî olan müellif) Artuklularda haciblere Buk, Âlem ve Çavuş verildiğini söylemektedir. Artuklularda hacibler, esas vazifelerinin dışında hükümdarın özel işleri için de görev verilirdi.

Emiri-i Candar: Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu koruyucuların komutanı olan bu memurlar Artuklu saraylarında da görev yapıyorlardı. Bununla ilgili tek kayıt ise Ebu'l Fedail Muhammed el-Hamayi'de bulunmaktadır. Bu kayda göre, Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i ele geçirdikten sonra Hısnkeyfa Artuklu hükümdarı Mevdut'un Emir-i Candarı ile görüşmesine izin vermişti.⁷

Candar: Saray teşkilatı içerisinde önemli bir fonksiyonu olmayan ve hükümdarın elbiselerinden sorumlu bu kişiler, Artuklularda da bulunuyordu. Ebu'l Fedail'in kaydında da Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i aldıktan sonra Artuklu hükümdarı Mevdut için bütün ihtiyaçlarının görmek için candar da tahsis edilmesini istemişti.⁸

Çavuş: Saray teşkilatı içerisinde hükümdarın posta işlerini yürütmekle görevli bu memurlar diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Bu konuda tek kaydımız Tahîü'l Mansuri'de yer almaktadır. Bu kayda göre, daha önce bahsi geçen olaydan sonra Melik Adil, Artuklu hükümdarı, Mevdud'a çavuş verilmesini de emretmişti.⁹

⁷ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 726

⁸ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf.726

⁹ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf.726

Divan Mütevellisi: Hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı Divan-ı Ecell veya Büyük Divan'ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. İbnü'l Erzaka göre 543/1148 tarihinde bu görevi yürüten Hasan b. Muhatter'in ölümü üzerine yerine oğlu Kerimü'd-Devle Ebu Mansur "Halid Müeyyidu'd- Devle" lakabı ile babasının yerine getirilmiştir.¹⁰

Harem Ağası: Hükümdarın haremi ile ilgili olan bu birime ait kayıt ise, sadece Süryani Hihael'de bulunmaktadır.¹¹

Nevbet: Mızıka takımı olup, sefer sırasında hükümdarın yanında yer alırdı. Artuklularda ise mızıka takımı değil de Nevbet Atı'nın bulunduğu söylenmektedir. Eyyubilerde ve Memlüklülerde de bulunduğu bilinen ve hükümdarın emirinde her an binmesi için hazır tutulan bu at, Artuklu hükümdarları için de bulunuyordu. Tarihü'l-Mansuri kaydına göre, Melik Adil, Artuklu hükümdarı Mevdut'a Nevbet Atı'nı kullanmasına müsaade etmişti.¹²

HÜKÜMET TEŞKİLATI

Divan-ı Ecell: Devletin icra organı olan bu teşkilat, Artuklularda "Divan-ı Ecell" (Büyük Divan) adını alıyordu¹³. Divan-ı Ecell "Darü'l Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray bünyesi içerisinde yer alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden İbn Summaka, Amid bu divana başkanlık yaptığı

¹⁰ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 726

¹¹ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 726

¹² Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 727

¹³ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 727

bir toplantıdan sonra suikast neticesinde öldürülmüştü.¹⁴

Divanın diğer üyeleri veya hükümet görevlileri arasında yer alan bazı kişiler ve birimler vardır ki bunların da şöyle sıralayabiliriz:

Vezir: Hükümdardan sonra devlet içerisinde, askeri ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı idi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hanedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Örneğin; Mardin Artuklu Hükümdarı Necmü'ddin İlgazi'nin oğlu Süleyman ve Abdülmelik'in oğlu Sabit'i kendisine vezir edinmişti.

Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askeri kökenli olabiliyordu. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din ve kardeşi el-Asil, ulema sınıfından gelmiş olan vezirler idi. Mardin Artuklu veziri Memkinü'd-Devle İbrahim b. Munkiz de aynı sınıf vezirlerden idi. Son Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din el Sincari de kalem ehlinde gelen vezirlerden birisiydi. Umumiyetle Artuklu vezirlerinden büyük bir kısmı bu sınıfa dâhildi. Ancak az da olsa askeri kökenli vezirler de vardır. Örneğin Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Sokman'ın veziri olan İbn Summaka'nın öldürülmesinden sonra bu görevi getirilen el-Salah Kutluğ Aba, ordudan gelen vezirler arasında yer alıyordu.

Vezire Dövan Nazırı da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda Divan-ı Ecell'e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. İbnü'l Erzak da bir kayda göre, vezir Abdülmelik'in ölümü ile yerine el-Nasih Ali b. Ahmet el-Amid (Diyarbakır) ve Meyyafarikin'de (Silvan) Divan Nazırlığına getirilmişti. Burada anlaşılan ölen bir vezirin yerine diğer bir vezirin atanmasıdır. Vezirler hükümdarın olmadığı zamanlarda Büyük Divan'a başkanlık ederler ve idari işleri yürütürlerdi. Bazen hükümdar tarafından olağan üstü bir görev ile de vazifelendirilebilirdi.

¹⁴ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 727

Atabey: Anadolu Selçuklularında Divan üyesi kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan (1. Beyler, Amirler. 2. Üstsubaylar: Ordu kumandanı) olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askeri ve idari yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Yetişmesinden sorumlu Mürebbsi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yararlanarak idareye el koyup, bu şekilde yirmiden fazla devlet kurmuşlardır. Hasn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nurü'ddin Muhammed ölünce küçük yaşta oğlu II. Sokman hükümdar olmuştu. Kendisine önce İbn Summaka vezirlik yapmış, onun öldürülmesi üzerine de Kutluğ Aba vezir olmuştu. İmadüd-Din el-İsfahani kaydına göre, Kutluğ Aba aynı zamanda II. Sokman'ın Atabeyi' idi.¹⁵

Divanı-ı İstifa: Divanı-ı İstifa Devletin mali işlerinden sorumlu birimdir. Bu görevi yürüten kimseye de "Müstevfi" adı verildi. Artuklularda Divanı-ı İstifa ve bu göreve getirilen müstevfi hakkında ki bilgiyi Ezrak sayesinde öğrenmekteyiz. Buna göre 561/1165 yılında Kara-Arslan döneminde el-Safî Yahya, b. Abdül Vahid bütün vilayetlerin istifa işleri ile görevlendirilmişti¹⁶. Buradan anladığımıza göre, müstevfi adına her vilayette görev yapan memurlar da bulunmakta idi. Kaynaklarda bu ünitenin çalışmasıyla ilgili ayrıntı bugüne kadar bulunamamıştır.

Amidlik: Artuklular'da merkezi teşkilata bağlı olarak çalışan görevlilerden birisi de Amid idi. Divanı-ı İstifa'ya bağlı olarak çalışan bu memurlar, her eyalette vergi tarh ve tahsilinden sorumluydular. Artuklular da vergilerin tahsili için amidleri kullanıyorlardı. İbnül Ezrak, 560/1116'da Temim b. Adil'in Meyafaikin'e (Silvan) amid olarak tayin edildiğini ve bir sene sonra adı geçenin azledilerek yerine İbrahim b. el-Haç el Mearidi'nin getirildiğini kaydeder.

¹⁵ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 728

¹⁶ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 728

Divan-ı İşraf: Devletin mali ve idari işlerini kontrol eden bir nevi teftiş kurulu olan bu büroya Divan-ı İşraf ve başında bulunan kimseye de “Müşrif” adı verilirdi. Abbasilerden itibaren büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında var olduğu bilinen bu birim, Artuklularda da bulunuyordu. İbnül Ezrak’ın verdiği bilgiye göre müellifin bizzat kendisi 543/1148’de Divan Müsrifliğine getirilmişti¹⁷.

Evkaf Nazırlığı. Devlet teşkilatı içerisinde yer alan bu birim, vakıfların idaresinden sorumlu idi. Yine İbnül Ezrak’ın kaydına göre müellif divan müsrifliğinden sonra Evkaf Nazırlığına atanmıştı. Ayrıca aynı kaynağa göre, vezir Abdülmelik vezaretten önce bu görevi yürütmekte idi.¹⁸

Divan-ı Muhtesip: Belediye işlerinden sorumlu olan bu divan, fiyatların tespiti ve kontrolü, şehrin temizliği, ahlak dışı davranışların takibi v.b. görevleri yapardı. Bu görevi yapan kişiye “Muhtesib” denirdi. Daha çok ulema sınıfından olan kimselerin getirildiği bu memuriyet bütün Türk-İslam devletlerinde görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre el-Amid b. Ebu Tahir, Mardin’de Artuklu hükümdarı Timurtaş zamanında bu göreve getirilmişti.¹⁹

Naibler-Kâtipler: Artuklu Devlet Teşkilatının çeşitli birimleriyle ilgili olarak merkez veya taşrada naib ve kâtiplerin görevlendirildiğini de görmekteyiz. Görevi ve bağlı bulunduğu divan veya sorumlusu hakkında açık bilgi verilmemekle birlikte Zeynü’-d-Din Şihab adında birisinin hem naiplik hem de kâtiplik görevini beraber yürüttüğüne dair bir kayıt vardır.²⁰

Kadılık: Türk-İslam devletlerinde sivil halkın adli meselelerini

¹⁷ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 729

¹⁸ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 730

¹⁹ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 730

²⁰ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 730

İslami kaidelere göre halletmek görevi kadılarına verilmişti. Artuklularda da hükümet merkezinde ve taşrada adalet işlerinden sorumlu kadılar bulunmakta idi. Hükümdar tarafından tayin edilen kadılarına merasim esnasında atlas bir cübbe giydiriliyordu.²¹

Artuklu Devlet Teşkilatında görev yapan ve kaynaklarda adına rastlayabildiğimiz kadı sayısı oldukça fazladır.²² Onun için burada hepsinin adını saymayacağız. Sadece birkaç örnek 552/1157'de Şemsü'd-Din İbrahim Hısn-ı Keyfa kadılığına ve Sadrü'd-Din Ebu Ali de Siirt Kadılığına getirilmişti.

Mezheplere göre bir şehirde müteaddit kadılar bulunuyordu. Hanefi, Şafii, Hanbeli ve Maliki olmak üzere tayin edilen bu kadılardan mezhebin kadısı baş kadı olurdu. Kadının naip, kâtip ve şahidleri de bulunuyordu.

Bunlardan başka Artuklularda daha birçok kurumların bulunduğu muhakkaktır. Mesela haberleşme ile ilgili olarak Berid teşkilatının bulunduğu ve haberleşmeyi sağlamak için ulak olarak kullanmalarının yansira özel yetiştirilmiş posta güvercini de kullandıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Mardin'de Figürlü İslam Sikkeleri

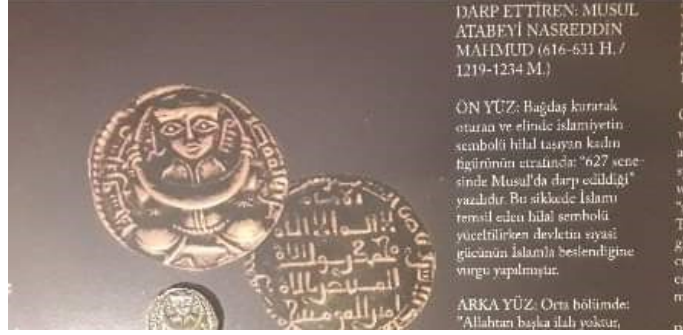
Mardin'in günümüzde de yaşayan kültürel çeşitliliği beraber yaşama özelliğinin belki de en eski kanıtı Artuklu Sikkeleri'dir.

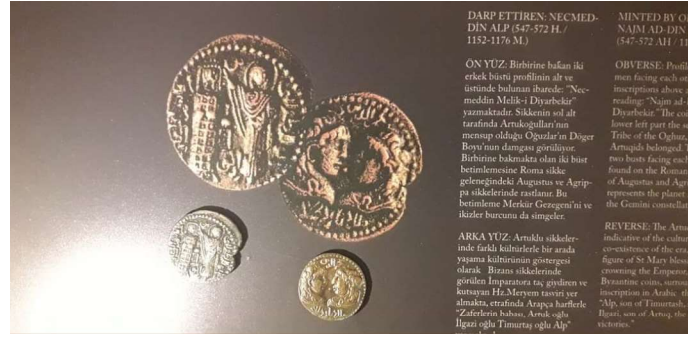
Mardin, Hasankeyf, Diyarbakır ve Harput'ta 1102 ile 1409 yılları arasında hüküm süren bir Türkmen hanedanlığı olan Artuklular çoğu antik çağın kültürel özelliğini de barındıran

²¹ Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 730

²² Remzi Ataoğlu, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1994, Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı, sf. 730

sikkeler darp ettiler. Bu sikkelerde dönemin inanç yapılarına ve siyasi-kültürel etkileşimlerine de yer verdiler ve bu ekletik yaklaşım kendilerine has bir sanata dönüştü.





DARP ETTİREN: NECMEDİN ALP (547-572 H./1152-1176 M.)

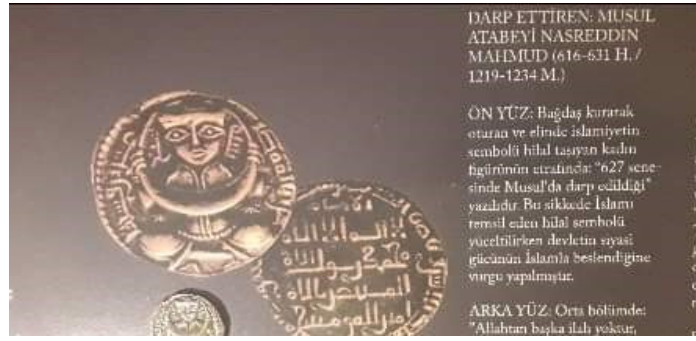
ÖN YÜZ: Birbirine bakan iki erkek büste profilinin alt ve üstünde bulunan "Necmeddin Melik-i Diyarbekir" yazmaktadır. Silkenin sol alt tarafında Arnağlıgillerin mensup olduğu Oğuzların Diğer Boyu'nun damgası görülüyor. Birbirine bakan iki baş bütünü betimlemeye Roma sikkelerinde rastlanır. Bu betimleme Mithras Götrogünü ve İskender barutunu da simgeler.

ARKA YÜZ: Arnağlı sikkelerinde farklı kültürlerle bir arada yaşama kültürünün göstergesi olarak Bizans sikkelerinde görülen İmparatorun sağ güdümüne ve kutsayan Hz. Meryem tasvirini yer almakta, etrafında Arapça harflerle "Zafere'nin babası, Arnağlı oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alp"

MINTED BY QAIM AD-DIN (547-572 AH/1152-1176 M.)

OBVERSE: Profiles of two men facing each other with inscriptions above, a reading: "Najm ad-Din Diyarbekir". The coin lower left part the other Tribe of the Oğuzs. Arnağlıs belonged. The two heads facing each other found on the Roman of Augustus and Agrippa represents the planet of the Gemini constellation.

REVERSE: The Arnağlıs indicative of the cultural coexistence of the era. Figure of St. Mary blessing crowning the Emperor. Byzantine coins, common inscription in Arabic, the "Alp, son of Timurtaş, the father of Arnağlıs, the victor."



DARP ETTİREN: MUSUL ATABEYİ NASREDDİN MAHMUD (616-631 H./1219-1234 M.)

ÖN YÜZ: Bağdaş koruyarak eteğe ve elinde İslamiyetin sembolü hilal taşıyan kadın figürünün etrafında: "627 senesinde Musul'da darp edildiği" yazılmıştır. Bu sikkede İslamı temsil eden hilal sembolü yüceltilen devletin siyasî gücünün İslamla beslendiğine vurgu yapılmıştır.

ARKA YÜZ: Oca bölümünde: "Alahtan başta ilah yoktur,"



NUREDDİN MUHAMMED (570-581 H./1174-1185 M.)

ÖN YÜZ: Cephe'den bakıldığında kanatlı melek tasvirini etrafında "Hicri 571 senesi" yazmaktadır. Kanatlı melek simgesi semavi dinlerin yanı sıra ve Roma sikkelerinde sık kullanılan bir figürdür, zaferançısı Nike'nin de sembolüdür.

ARKA YÜZ: Sükreyi baş Arıaklı hücumları Nureddin Muhammed bu sikkede kullandı. Bu sikkede Arıaklı hücumları Nureddin Muhammed bu sikkede kullandı.



Artuklular Döneminde İktisadî Faaliyetler

Artuklu toprakları doğu–batı ve kuzey–güney yönünde işleyen, İlk Çağ ve Orta Çağ'da Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ana ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı.

Genel bir ifade ile el-Cezire olarak adlandırılan Dicle ve Fırat arasındaki bölgede egemen olan Artuklular, henüz başka ticaret yollarının bulunmadığı dönemde önemli kavşak noktaları üzerinde hüküm sürmekteydi.

Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran arasındaki kervan yollarının ve ticari faaliyetlerin ortasında merkezî bir konumda idi.

Mardin şehri, Kafkasya, Azerbaycan, İran, Erzurum ve Ahlat taraflarından gelen tacirlerin ve yıllık hac kervanlarının önemli bir uğrak yeri olmuştu.

Suriye, İran ve Anadolu'dan gelen tacirler Düneysir'deki (Koçhisar, Kızıltepe) pazarda alışveriş yapmakta idi.

Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Hısn-ı Keyfâ, Mardin, Düneysir ve Savur çarşıları civardan gelen birçok kabile sebebiyle yük ve erzaklarla dolup taşmakta idi. Artuklu ticari havzası; âdeta Hazar, Azerbaycan, İran, Irak, Anadolu ve Mısır ticaretini içine almakta olması.

Bu uluslararası ticari yol, canlı hayvan naklini de kapsamaktası, pamuk, buğday, zeytin gibi ürünleri Şam, Anadolu ve Diyarbakır'dan gelen tacirler alıp, başka yerlerde satması. Artuklu şehirlerindeki bu ekonomik canlılık, özellikle Moğolların istilasına kadar devam etmişti.

Moğol istilasının Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkarttığı tahribat, Artuklu ülkesinde diğer yerlere nazaran daha az yıkıcı etki yapmıştı.

Artuklu bölgesi İlhanlı ve Memlûklü devletlerinin savaş alanlarından birini oluşturmakta ve bu durum ticareti sekteye uğratmakta ise de Artuklu beylerinin İlhanlılara tâbi olmaları, Moğol tahribatından az da olsa uzak kalmalarını sağlamıştır.

İlhanlılara bağlılık gösteren Mardin Artuklu beylerine Diyarbakır şehrinin hâkimliği evladiye olarak verilmemesini sağlamıştı.

Timur'un Anadolu'ya yönelik akınları sırasında da Artukluların yaşadığı bölge birçok kez yağmalanmıştır. Nitekim 1393 tarihinde Bağdat'a doğru sefere çıkan Timur, Mezopotamya'yı çiğnemiş, "şerefli Urfa'yı", "meşhur Amid'i", "metîn Mardin'i", Nusaybin'i ve daha birçok şehri tahrib ederek yağmalamış, halkını da esir etmişti.²³

Tarım Ürünleri Ticareti Orta Çağda iktisadî kalkınmanın iki önemli dayanağından biri tarım, diğeri ticaret idi.

Artukluların hüküm sürdükleri coğrafyada verimli topraklara sahip olmaları, zengin su kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmaları, bağ-bahçe işleriyle uğraşmaları iktisadî faaliyetler içerisinde ziraatı da ticaret kadar önemli hale getirmişti.

23 Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
AfyonDoç. Dr. Selim Kaya)

Artukluların ilk dönemlerinde ziraî faaliyetlerden ekonomik gelir elde edilmesi sebebiyle ziraat, ekonominin temelini oluşturmuş.

İslâmın bölgeye geldiği ilk yıllarda Nusaybin'in ziraî ürün yıllık geliri 100 bin dirheme ulaşmış.

Artukluların hâkimiyetinden yaklaşık bir-iki asır önce hicri IV. Yüzyılda (301–400 / 912-1009) Hısn-ı Keyfâ'nın ziraî ürünlerden yıllık geliri 350 bin dirhem, Meyyâfârikîn'in ziraî ürün yıllık geliri 856 bin dirhem, Amid'in ziraî ürün yıllık geliri 1 milyon 500 bin dirhem, Erzen'in ziraî ürün yıllık geliri 1 milyon 56 bin dirhem olarak tespit edilmiş.²⁴

Artuklular yönetimleri altındaki bu şehirlerden elde edilen gelirleri daha da arttırmaya gayret etmiştir. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr (ö.1217), Amid'i 1184'te ziyaret ettiğinde şehirde bostanlar olduğunu belirtmiş ve hatta yetiştirilen meyveler hakkında bilgiler vermiştir (İbn Cübeyr 2008: 176, 180; Gül, 2008: 435). Yine ünlü coğrafyacı Zekeriyya Kazvîni (ö.1283) de Amid'i ağaçları, bağları, bahçeleri, meyve ve ekini bol bir şehir olarak tanımlamıştır. Amid'in su ihtiyacının Dicle nehrinin yanı sıra, şehrin ortasından geçen su kaynakları ve kuyulardan karşılandığını ifade etmiştir.

Mardin'in bağ ve bostanlarının güzelliklerini, hububat ve pamuk ziraatının gelişmiş olduğunu zikrettikten sonra ürünlerin Savur Çayı'nın suladığı, on fersah uzunluğunda ve bir fersah genişliğinde uzanan bir arazide yetiştiğini kaydetmiştir.²⁵

Mardin'de elde edilen tarım ürünlerinden büyük çoğunluğunun bu ırmak sayesinde yetiştirildiğini ve vergi olarak Divân'a ödenmesi gereken yıllık miktarın 233 bin dinar olduğunu belirtmiştir.²⁶

Resülayn'ın özellikle tahıl ve pamuk ziraatında geliştiğini, meyvecilik ve ziraat bakımından zengin olduğunu, Nusaybin'in de üzüm bağlarının çokluğunu ve meyve

24 Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya)

25 Turan, 1993: 210; İpek, 2008: 189

26 İpek, 2008: 189; Nayır, 2010: 187

bahçelerinin güzelliklerini zikretmiştir.²⁷

Kalkaşendî (ö.1418), Urfa, Mardin, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Hizan, Cezire-i İbn Ömer (Cizre), Amid, Resûlayn, Siirt ve Bitlis'in zengin bostanları ve meyve bahçelerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Hizan'da fındık, Siirt'de zeytin ağaçlarının, Nusaybin'de 40 bin bostanın olduğunu, Resulayn'da ise 300'den fazla su kaynağının bulunduğunu kaydetmiştir.²⁸

Ünlü coğrafyacı, tarihçi, edib ve seyyah Yakut el-Hamevî de Nusaybin'in bahçelerinin ve sularının çok olması sebebiyle bazı yerlerde bataklıklar oluştuğunu ve bu sebeple veba salgınlarının çıktığını zikrettikten sonra Nusaybin ve ona bağlı köylerde, 40 bin bağ-bahçenin ekilip dikildiğini. Bu dönemde, Resûlayn da birçok tatlı su kaynaklarının bulunduğunu belirtmiş, bu suların şehirdeki bahçeleri suladığını ve değirmenleri döndürdükten sonra Habur Nehri'ne döküldüğünü kaydetmiştir.

Emeviler devri şâirlerinden Cerir b. Atiye'nin şehri anlatan şiirinde geçen "Mardin'den zeytinyağı çıkarıldığı (sıkıldığı) sürece" ifadesini zikrederek bölgede zeytin yetiştirildiğini, zeytinyağı üretimi yapıldığını belirtmiştir. Muhtemelen halk ihtiyacından fazla olan miktarın da ticaretini yaparak ekonomik gelir elde etmiştir.²⁹

Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârikîn, Mardin ve Amid'in, XI. ve XII. yüzyılda ziraî açıdan çok gelişmiş bir halde olduğu anlaşılmaktadır. Hısn-ı Keyfâ'da buğday, arpa ve bölge halkının bir yıllık ihtiyacını karşılayacak kadar ürün ekilmiştir. Meyyâfârikîn'de sadece tarımla meşgul olan 265 köy bulunmakta idi. Mardin'de pamuk ve buğdayın yanında 70 çeşit üzüm yetiştirilmiştir. Ayrıca Mardin ve yakınındaki Dârâ şehrinde iktisadi kıymeti haiz olan zeytin, yaban fıstığı, sumak, Hindistan cevizi ve Arapların çok tükettiği "mahleb" üretilmiş

²⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

²⁸ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

²⁹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

ve ticareti yapılarak ekonomik kazanç elde edilmiştir.

XIII. yüzyılda Moğol Hanı Kubilay'a elçilik amacıyla yola çıkan, Batı dünyasına Asya ve Uzakdoğu'yu tanıtan, gittiği şehirlerin ekonomisi ve ürettikleri ürünler hakkında önemli bilgiler aktaran Venedikli seyyah Marco Polo da Mardin'de çok iyi kalitede pamuk yetiştirildiğini, üretilen bu pamukların birçok ülkede tanındığını, halkın büyük çoğunluğunun ticaret ile uğraştığını belirtmiştir.

1328'de Mardin'e uğrayan ünlü seyyah İbn Battûta da "İslam şehirleri içinde en güzel ve en geniş çarşıların Mardin'de olduğunu belirtmiş, çarşılarda halkın çok rağbet ettiği mer'iz (diye bilinen yünden yapılmış kumaşlar ve elbiselerin (Mardinilerin) üretildiğini zikretmiştir (İbn Battûta, 2000: 338). Bundan başka Venedikli tâcir ve elçi olan Josaphat Barbaro da XV. yüzyılda Akkoyunlu Uzun Hasan'a giderken uğradığı Mardin'de ipekli kumaşların dokunduğunu zikretmiştir. Nitekim Mardin'de pamuk ve pamuklu imali dışında mer'iz denilen yün kumaşlardan başka, Buharin adlı ketenin kumaşların da alışverişi yapılmıştır. Hısn-ı Keyfâ'da imali ve ihracı yapılan sof ve aba ile Mardin'in sofları XVI. yüzyılda bile şöhretini hâlâ korumuştur.³⁰ Artuklu Beyliği zamanında ekonominin belkemiği ziraat oluşturmuş, onu önem dereceleri hemen hemen aynı olan el sanatları ve ticaret takip etmiştir.³¹

Artuklular Döneminde Bakır - Bronz Ürünlerin Ticareti

Hısn-ı Keyfâ, Cizre ve Mardin'deki atölyelerde bakırdan dövme tekniği ile günlük yaşamda kullanılan çeşitli eşya ile mutfak kapları üretilmiştir. Ayrıca kum ya da balmumu kalıplarda döküm tekniği ile bronzdan kandil, çan, çingirak, havan, mangal ve ibrik tutamağı, kapı tokmağı, kâse, silah ve çeşitli kült eşya imal edilmiştir. Üretilen bronz eşyanın, metal kap-kacakların ihtiyaç fazlası İran ve Mezapotamya'ya kadar

³⁰ Turan, 1993: 210; Nayır, 2010: 187, 194)

³¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

ihraç edilmiştir.

Artuklu Beyleri dünyaca ünlü atölyelerde halkın ihtiyaç duyduğu bakır üretiminin gerçekleşmesi için özveri ile çalışmış ve çaba göstermişlerdir. Artuklular, Ergani ve Maden'i ele geçirdikten sonra, kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarındaki üretimi artırmakla yetinmeyip, yeni maden ocaklarının araştırılmasını ve işletilmesini teşvik etmişlerdir. 1147 yılında Zulkarneyn Kalesi yakınlarında keşfedilen bakır madenine giderek incelemelerde bulunan Artuklu Beyi Hüsametdin Timurtaş (1122-1164), bakır eşya satın alarak burada yapılan bakır üretimini ve ticaretini teşvik etmiştir. Bakır ve bronz atölyelerinin çeşitli eşya ve mutfak kaplarını üretimi geleneksel olarak sürdürülürken bu ürünlerin ihracına yönelik faaliyetler de gerçekleştirilmiştir.³²

XIII. yüzyıl başlarına tarihlenen Cizre Ulu Camii'ne ait kapı tokmaklarında görülen “iki ejder ve ortada silitize edilmiş bir aslan başı” kompozisyonunun eş denecek kadar yakın bir benzeridir.

Artuklu Beyi Nasırüddin Muhammed (1200-1222) döneminde 1205 yılı sonlarında İsmail b. Rezzâz el-Cezerî tarafından Diyarbakır'da yazıldığı bilinen Kitâb fi marifeti'l-hiyeli'l-hendesîyye (el-Câmi beyne'l-ilm ve'l-ameli'n-nâfi fi sînâati'l-hiyel) adlı eserin mekanik aletleri tasvir eden minyatürleri arasında görülmüştür.

Bu kapı tokmakları muhtemelen Diyarbakır ve Mardin'de bulunan bronz atölyelerinde üretilmiştir.

Marco Polo da Artuklu şehirlerinde zanaatkârın çokluğu sebebiyle el sanatlarının da gelişmiş olduğunu kaydederek o dönemde çıkarılan ve işlenen madenlerin varlığına ve ticari gelir olarak kullanıldığına vurguda bulunmuştur (Marco Polo 1971: 24). Artuklular, Ergani'yi ele geçirdikten sonra kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarında, üretimi arttırmakla yetinmeyip başka maden ocaklarını keşfederek onları da işletmişlerdir. Diyarbakır, sadece üretimi gerçekleştirilen bir

³² Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

maden merkezi olmayıp, aynı zamanda sanat atölyelerinde işlenerek ihraç edilen bir ticaret merkezi olmuştur.³³

Artuklularda Cam Üretimi

Mardin’de İktisadî Faaliyetler önceleri bir kale-şehir konumunda olan Mardin’in şehirleşmesi ve gelişmesi Artuklular döneminde gerçekleşmiştir. İslam coğrafyacılarından İstahrî, şehrin hem bu özelliğine hem de gelir kaynaklarından birine işaret ederek Mardin Dağı’nın zirvesinde savaşla ele geçirilmesi mümkün olmayan bir kale bulunmaktadır. Bu dağdan zücac (cam) madeni çıkarılmakta ve Cezire’nin diğer yerlerine ihraç edilmektedir’ bilgisini vermiştir. Böylece Mardin’in fizikî özelliğinin yanı sıra çıkarılan madene ve ülkenin ekonomisine yaptığı katkıya vurguda bulunmuştur.³⁴

İbn Cübeyr, Dârâ kentinden sonra gördüğü Mardin için “şehir dağın eteğindedir, dağın zirvesinde dönemin ünlü kalelerinden büyük bir kale vardır. Bu iki şehir (Dârâ ve Mardin) de bayındır idi” kaydıyla³⁵ ekonominin iyi olması ile orantılı olarak gerçekleşen şehrin bayındır özelliğini dile getirmiştir.

Artuklularda Yağ Üretimi

Emeviler devri şâirlerinden Cerir b. Atiye’nin şehri anlatan şiirinde geçen “Mardin’den yağ çıkarıldığı sürece’ ifadesini zikrederek (el-Hamevî 1990: 39) bölgede yetişen zeytine ve zeytinciliğe işaret etmiştir.

³³ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

³⁴ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

³⁵ İbn Cübeyr 2008: 176-177

İbn Şeddâd (III/2, 543) da şehir surlarının kapalı olan iki kapısından birinin Bâbü'Zeytun (Zeytin Kapısı) olduğunu kaydetmekle Yakut el-Hamevî'de geçen zeytine dair bilgiyi teyit etmiştir. Muhtemelen şehrin bir tarafı zeytinliktir ve bu sebeple bir kapısına bâbü'z-zeytun denilmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak Artuklular döneminde Mardin ve çevresinde zeytinin önemli bir ekonomik gelir kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.³⁶

Artuklular Döneminde Pamuk Üretimi

Artuklular döneminde Mardin'de pamuk ekimi yapıldığı, dokumacılığın çok geliştiği, kumaş ticaretinden önemli bir gelir elde edildiği de anlaşılmıştır. Nitekim İbn Battûta (2000: 338) da Mardin'de mer'iz diye bilinen yünden kumaşların üretildiğini zikretmiştir.

Artuklular Döneminde İpek Dokumacılığı

Venedikli tâcir ve elçi olan Josaphat Barbaro (2009: 193; Turan, 1993: 210) da XV. yüzyılda ziyaret ettiği Mardin'de ipekli kumaşların dokunduğunu belirtmiştir. İbn Battûta ve Josaphat Barbaro'nun kayıtları Artuklular döneminde dokuma sanayinin gelişmiş olduğunun bir delilidir. Nitekim Artuklular zamanında özellikle Mardin'e yakın Harzem'de üretilen çuvallardan başka Siirt'in cam bardakları ve bölge halkının ürettiği içkiler de meşhur olmuştur (Gül, 2008: 438-439)³⁷

Zekeriyya Kazvînî, Moğol istilası esnasında bölgenin tahrip edilmesine ve iktisadî sarsıntıların Mardin'i de

³⁶ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

³⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85
Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

etkilemesine rağmen XIII. yüzyılın ikinci yarısında şehrin iyi muhafaza edildiğini kaydetmiştir. (Zekeriyya Kazvî 1960: 79; Şeşen, 1985: 144-152; Turan, 1993: 208-209). Bu durum şehrin iktisadi yapısının sarsıntı geçirmekle birlikte korunduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Artuklu beylerinin itaat arz ederek sergiledikleri tutumları şehri Moğol istilasından ve yıkıma uğramaktan korumuştur. Hatta Mardin'in, Moğol hâkimiyeti döneminde de uluslararası ticarete, özellikle İlhanlı ve Memlûk ticarî yolları üzerindeki önemli konumunu devam ettirmesine imkân sağlamıştır. Yıllar sonra bölgeye gelen Marco Polo da Mardin'de halkın büyük çoğunluğunun ticaret ile uğraştığını belirterek diğer kaynaklarda zikredilen bilgileri teyit etmiştir.³⁸

Artuklular Döneminde Koç Hisar (Kızıltepe-Düneysir'de) İktisadi Faaliyetler

Düneysir'de iktisadî faaliyetler milletlerarası ticaretin genişlemesi özellikle kervanların işlediği yol güzergâhlarında ve kavşak nokta konumundaki şehirlerde yeni ve büyük pazarların (panayırların) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çok sayıda tüccarın gelmesi sebebiyle bazı şehirlerin ticaret hacmi artmış, açılan hanlar ve dükkânlar sebebiyle pazar çoğalmış, şehirler büyüüp gelişmiştir. Bu şehirlerden birisi olan Mardin'in güneyindeki Düneysirde, milletlerarası pazar olarak gelişmiştir. Geniş ekili alanları, birçok kamu hizmet binaları ve Venedikli tacirlere ait oteller bulunan ve ticaret merkezi haline gelen Düneysir'de medreseler, camiler, hanlar, hamamlar, çarşılar inşa edilmiş, şehir çok ma'mur hale gelmiş, büyük bir ticaret şehri özelliği kazanmıştır. Alınan vergiler sebebiyle gelirlerde artış olmuştur. Suriye, Anadolu ve Diyarbakır taraflarından doğu-batı, kuzey-güney doğrultuda uzak diyarlardan gelen yabancı tüccar Düneysir'de toplanmış, alış-veriş etmişlerdir. Burada köle ve cariyeler, güzel at ve katırlar, kumaşlar, kunduz ve samur

³⁸ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

kürkler alınıp satılmıştır. İstila ve işgalin ilk dönemlerinde Moğollara Düneysir'den yıllık 236 bin dinar vergi ödenmiş olması şehrin XII. ve XIII. yüzyıllardaki ticarî hacmini göstermesi bakımından dikkate şayandır.³⁹

İbn Hallikân (II, 123) farklı coğrafyalardan gelen tüccarın uğrak yeri olan Düneysir'in adının “dünyanın başı” anlamındaki “dünya-ser”den geldiğini zikretmiştir. Bu tanımlama şehrin adını coğrafi konumundan aldığını ve kavşak noktası olduğunu ortaya koyduğu gibi her taraftan gelen kervanların konakladığı, tüccarın alışveriş yaptığı merkez olduğuna da işaret etmektedir. Dünya-ser adı muhtemelen zaman içinde Düneysir'e dönüşmüştür. Şehrin bu ismi almasında konumunun dışında, ticarî faaliyetlerin merkezi durumunda olması da önemli bir etken olmuştur. Yakut el-Hamevî, el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehri olan Düneysir'i 30 yıl arayla iki kez ziyaret ettiğini, ilk gördüğünde küçük bir köy olduğunu ama ikinci kez gördüğünde çarşılarının büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ile heybetli ve benzersiz bir şehir olarak tanımlamıştır.⁴⁰

İbn Cübeyr (2008: 176-177) Düneysir'i geniş bir ovada kurulmuş, etrafında su kanalları ile sulanan bahçeleri olan, surları bulunmayan ve çölü hatırlatan iklime sahip, nüfusu ve çarşıları kalabalık, erzakı bol bir şehir, ayrıca komşu beylik ve devletlerin tüccar ve halklarının toplandığı bir ticaret merkezi olarak zikretmiştir. Düneysir'de perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günleri büyük pazarlar kurulmuş, şehir uzak yerlerden gelenleri için bakımlı hanlara sahipmiş. Kurulan pazarların her birinin günü belirlenmişti. Civar köy ve beldelerden insanların alışveriş için toplandıkları asıl büyük pazar, pazartesi günleri kurulan ve halkın “bazaar” adını verdikleri çarşı olarak gerçekleşmiştir. Muhtemelen bu çarşı da her bir gün farklı bir ticari faaliyet gerçekleştirilmiştir. Ancak XIII.yüzyılın sonlarında Düneysir Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra

³⁹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁴⁰ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

ilerleyen süreçte de bir daha eski zenginliğine kavuşamamıştır. Moğollar, Sincar ile Şam arasında Düneysir'in de içinde yer aldığı bölgede ticaret kervanlarına saldırmış ve tacirlerin hepsini öldürüp mallarını yağmalamıştır. 1317'de Mardin'den yola çıkan ve Şam'a giden 900 kişilik büyük bir kervan kafilesi Moğol eşkıyaları tarafından vahşice öldürülmüştür. Diyarbakır Vâlisi Sütay eşkıyaları yakalayıp hapsedirmiş ve bir kısım malları da iade etmiş ama bu durum da tüccarın korkusunu tam olarak giderememiştir. (Abû'l Farac, 1987: II, 536; Spuler, 1957: 385; Turan, 1993: 208)⁴¹

Artuklular zamanında Düneysir bir ticaret merkezi olarak bayırdır bir şehir olmuştur. O dönemden kalan iki cami bakiyesi bize mimari eserlerin heybetini algılamamız için güzel bir örnek olmuştur (Streck, 1979: 664). İslâm coğrafyacısı İbn Havkal da Düneysir'e ticaret için gelen tüccar ve halk için yapılan hanların olduğunu ve şehrin çarşılarına farklı milletlerden insanların geldiğini zikrederek ürünlerin çeşitliliğine, iktisadî hayatın canlılığına vurgu yapmıştır. Bu çarşılarda satılan mallardan alınan vergilerden başka malların korunmasına karşılık da bir vergi alındığını belirterek o dönemde malların sigortalandığına ve sigorta usulunun bulunduğuna da işaret etmiştir. (Şeşen, 1985: 213; Gül, 2008: 438)⁴²

Artuklular Döneminde Amid'de (Diyarbakır) İktisadî Faaliyetler

Amid ve çevresindeki dağlık arazilerden bakır ve demir madenleri çıkartılmıştır. Madencilik yanında dericilik ve el sanatları da çok gelişmiştir. Amid'de hüküm süren Nîsanoğulları², 1151'de Mardin ve Meyyâfârikîn Artuklularının hâkimiyetini kabul etmiştir. Daha sonra Hısn-ı Keyfâ Artuklu Beyi Nureddin Muhammed'in tahrikleri sonucu 1183 yılı

⁴¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁴² Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

başında Amid önlerine gelen Selâhaddin Eyyûbî, şehri kuşatarak ele geçirmiştir. Bu sefere katılan İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin bildirdiğine göre o zaman şehirde halı, kilim ve çadır imal edilmekte, ayrıca kitap bakımından çok zengin bir de kütüphane bulunmakta idi. Bu kütüphane daha sonra Mısır'a götürüldü, şehrin idaresi de İbn Kara Arslan'a (Nureddin Muhammed'e) verilmiştir. (Şeşen 1971: 275-281) ⁴³

İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin anlattığına göre: Nîsanoğlu'na verilen süre bitince şehrin kapıları açıldı ve teslim oldu. Selâhaddin Eyyûbî'ye Amid'deki malların değeri 1 milyon dinarı aşar. Bu mallar İbn Kara Arslan ile varılan anlaşmanın şartlarına dâhil değildir. Onları alıp devletin işlerinde harca, İbn Kara Arslan sadece şehirle yetinir. Bunu dahi kendisi için büyük bir nimet sayar denilmiştir. Selâhaddin Eyyûbî de, İbn Kara Arslan bizim adamlarımız arasına girdi. Bunları ondan esirgemeyiz. Esası verip de fer'i kendimize alıkoymak bizim âdetlerimizden değildir' demiş ve 9 Mayıs 1183 yılında feth edilmesinde yardımcı olmasına karşılık olarak Amid'i Hısn-ı Keyfâ Artuklu beyi İbn Kara Arslan 2 Nîsanoğulları (İnaloğulları), 1098-1183 yılları arasında Diyarbekir'de hüküm süren bir Türk beyliğidir. Nîsanoğulları (İnaloğulları) döneminde Amid'e bağlı Ergani ve Zülkarneyn kaleleri civarında zengin bakır madenleri işletilmiş, şehir kültür, ticaret ve imar faaliyetleri açısından gelişmiştir. Özellikle dokumacılık çok ilerlemiş, şehir, halı, kumaş ve bezleri ile meşhur olmuştur. ⁴⁴

Artuklular Döneminde Halı, Kumaş, Mefruşat Üretim ve Ticareti

Nureddin Muhammed'e vermiştir. Nureddin Muhammed Amid'i aldığı anda şehirde çok büyük bir miktarda hazineye de

⁴³ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁴⁴ Ali Sevim, İnaloğulları, DİA, C.XXII, İstanbul 2000, s. 257-258

sahip olmuştur. Nitekim Artuklular, Amid'de Nîsanoğullarının tahakkümüne son verdiklerinde şehirde halı, kumaş, mefruşat ve çadır bezi üretiliyordu. Amid'in eski sahibi Nîsanoğlu bu zengin şehirde biriktirdiği altın, gümüş, mücevherat, kıymetli mefruşat, değerli kumaşları üç gün boyunca taşınmasına rağmen bir kısmı kalede kalmış, hazinesinin onda birini alabilmiştir. Kalenin ambarlarında pek çok silah ve zahire bulunmuş, Nâibler mahzenlerin defterlerini getirmiş, teftişi mümkün olan bazı eşyaların sayımı yapılmıştır. Şehrin burçlarından birinde 80 bin mum, ayrıca Amid mamulü pek çok halı, kilim, kumaş, çadır bulunuyormuş. Depolarda külliyetli miktarda pamuk da varmış. Rivayete göre, bu mallar yedi sene boyunca satılmış, şehirde etkin ve söz sahibi olanlar bu suretle zenginleşmiştir. Bunlardan başka şehrin 1 milyon 40 bin cild eser ihtiva eden bir kütüphanesi varmış. Selâhaddin Eyyûbî'nin kütüphanedeki bu kitapları hibe ettiği Mısırlı Kadı Fâzıl seçtiği 70 yük kitabı kendi kütüphanesine nakletmiştir. (Şeşen, 1971: 282- 303; Göyünç, 1994: 469; Durmuş, 2004: 221; Haspolat, 2013: 92, 299-302; Yinanç, 1963: 615-616)⁴⁵

Artuklular Döneminde Kültür ve Sanat

Ali Emîrî Efendi, İstanbul'da çıkardığı Amid-i Sevdâ dergisinde yayınladığı bir makalesinde bu hususu tetkik etmiştir.

Ali Emîrî Efendi, Kadı Fâzıl'ın Selâhaddin Eyyûbî'nin verdiği kütüphaneden Mısır'da eşi benzeri bulunmayan kitapları seçerek 70 deveye yükletip Kahire'ye gönderdiğini,

Her deveye 500 kitap yüklemiş olsa, 1183 yılında fethini müteakip Amid'den 35 bin kitabın Mısır'a taşınmış.

Ulu Camii medresesi ve (etrafı çevrili yüksek yer) Zinciriye Medresesi'ne giden eskiden kalma kemerlerin bulunduğu yerde muhafaza edilmiş olabileceğini beyan

⁴⁵ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

etmiştir.⁴⁶

Amid'in Artuklu hâkimiyeti dönemindeki ticari faaliyeti ziraî ürün ve sanayi ürünleri ile hammaddeyi içermiştir. Yapılan ihracata karşılık olarak bölgede bulunmayan hurma, pekmez, susam, pirinç, Halep sabunu ve diğer bazı eşya ithal edilmiştir. Kuraklığın yaşandığı dönemlerde ise arpa ve buğday ithal edilen ürünler arasında yer almıştır. Altın ve gümüş gibi paranın kesildiği madenler Musul ve diğer Fars ülkelerinden ithal edilmiştir. Bu dönemde Amid'de daha çok meyve, fındık, fıstık, bal, badem, zeytin gibi ziraî ürünler ihraç edilmiştir. İhtiyaç fazlası yetiştirilen pamuk ise ihraç edilen başlıca sanayi ürünü olmuştur. Tiftikten yapılan kumaşlar, battaniyeler, mendil ve çarşafklar, halı, kilim keten ve yünden yapılmış elbiseler ile Harzem çuvalı diğer ülkelerdeki önemli ticari merkezlerine ihraç edilmiştir. Yine Amid ve Hani'de para ve kapkacak yapımında kullanılan demir ve çinko; ayrıca Amid'de değirmen taşı yapımında kullanılan siyah taş ihraç edilen diğer sanayi ürünleri arasında yer almıştır. Siirt'in cam bardakları ve bölge halkının ürettiği içkiler de meşhur olmuştur. (Gül, 438-439; Nayır, 2010: 194-195)⁴⁷

İbn Sa'id, Amid'in Artuklular döneminde tüccarı ve oyuncularını ile de meşhur olduğunu ve bu şehrin Artukluların merkezi olduğunu kaydetmiştir. Artuklu döneminde parlak günlerini yasayan Amid, Moğol istilasını ile başlayan genel iktisadî çöküşten oldukça etkilenmiş, zamanla ticari faaliyet bakımından orta dereceli bir şehir haline gelmiştir (Turan, 1993: 211; Turan, 2004: 195). Ancak yıkılış sürecine girmeden önceki Artuklular zamanında mahsûller, Amid civarından bilhassa Irak'a ihraç edilmiş ve bazı ürünler Bağdad'daki halifenin sarayında rağbet görmüştür. (Vâth, 1999: 242)⁴⁸

⁴⁶ Ali Emîrî Efendi, (1325: III, 33-38)

⁴⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁴⁸ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

Meyyâfârikîn'de (Silvan) İktisadî Faaliyetler

İbnü'l-Fakih, IX. yüzyıl sonu X. yüzyılın başlarında Meyyâfârikîn ve Mardin'in mali durumu hakkında bilgi verirken Cezire bölgesi ve Diyar-ı

- a) Rebia'nın merkezi idareye ödediği yıllık toprak vergi miktarının 9 milyon 715 bin 800 dirhem
- b) Diyar-ı Rebia'dan Meyyâfârikîn'in vergisinin 856 bin dirhem
- c) Mardin, Dârâ, Beled, Sincar, Karda, Bazedba, Tur Abdin ve Re'sü'l-Ayn gibi yerlerin toprak vergisinin de toplamda bu kadar olduğunu belirtmiştir.

Burada Diyar-ı Rebia'daki sekiz yerleşim biriminin toplam vergi yükünün Meyyâfârikîn'in ödediği kadar olması, vergi tahsilinin iyi yapıldığının ve halkın ekonomik seviyesinin iyi olduğunun bir göstergesidir.

Meyyâfârikîn'den toplanan harac vergisinin böylesine büyük bir rakam olması orada ticarî faaliyetlerin ne kadar yoğun olduğunun da önemli bir işaretidir.

Artuklu hâkimiyeti altında Meyyâfârikîn'de oluşan asayiş ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ilmî ve kültürel faaliyetler, başta ekonomi ve kamusal mimari olmak üzere pek çok alanda sosyal hayata da yansımıştır. Bu doğrultuda sosyal ve kültürel büyüme ile orantılı olarak gerçekleşen şehrin ekonomik büyümesi ticaret hacmini ve halkın refahını arttırmıştır.

Meyyâfârikîn'deki meslek gruplarının loncalar halinde örgütlenmesi ile özel çarşılar (Bezciler, Aktarlar, Demirciler, Camcılar vd) ortaya çıkmıştır ve bunlar şehrin ticari birikiminin de en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu çarşıda faaliyet gösteren bazı zanaatkâr ve sanatkârlar, belirli anlamda bir tekelleşmenin de temsilcileri olarak devlet erkânı üzerinde

büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. (Beysanoğlu, 1996: I, 182; Çevik, 2002: 352-353; Alican, 2013: 12; Ağarı, 2009: 407)⁴⁹

Necmeddin İl gazi (1118-1122) Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra burada yuvalanmış eşkıya ve yol kesicilerin faaliyetlerini sona erdirerek şehrin güvenlik sorununu çözmüştür. Kendisinden önceki idarecilerinin kötü yönetiminden şikâyetçi olan ve kendisini coşkuyla karşılayan halkın üzerinden birçok vergiyi kaldırmıştır. Artuklular döneminde Meyyâfârikîn'deki ekonomik hayatın canlılığına dair pek çok örnek tespit edilebilmektedir. Hüsameddin Timurtaş ve Necmeddin Alpi dönemlerinde Meyyâfârikîn'de yangın ile zarar gören çarşılar yeniden inşâ edilerek ticarete kazandırılmıştır. Maden'den getirilen bakırdan sikkeler kestirilmiştir. Miryakefalon Savaşı sonrası esir alınan Bizans askerlerinin pazarlanmak üzere sevkedildiği şehirlerden biri olan Meyyâfârikîn'de hâkimiyeti elde eden Kutbeddin İlgâzi, bütün vergileri kaldırdığını şehir kapısına astırdığı bir ferman ile ilan etmiş, böylece şehrin ticari hayatına büyük bir katkı sağlamıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1987: 32, 82; Artuk ve Artuk, 1993: 13-18; Turan, 2004: 179; Turan, 1993: 234; Beysanoğlu, 1962: 122; Alican, 2013: 12)⁵⁰

Artuklularda İktisadî Faaliyetlerin Sosyo-Kültürel Hayata Etkileri

Artuklular bölgenin siyasi istikrarsızlıklarına, yaşadıkları iç mücadele ile işgal ve istilalara rağmen, uyguladıkları ekonomi politikaları sonucu ticarî etkinliklerini sekteye uğratmadan devam ettirmişlerdir (Gül, 433-434). Artuklular ticari faaliyetlerin aktif, ekonomik hayatın canlı olmasının bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin imarına

⁴⁹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁵⁰ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

harcamıştır; ilmî, dinî, sosyal ve kültürel hayata hizmet eden pek çok eser inşa ettirmiştir (Köprülü, 1978: 622-623; Alptekin, 1992: 189-190; Okumuş, 2008: 245).

X. yüzyılın ikinci yarısında Artuklu hâkimiyetindeki bazı meskûn mahallerin arazi vergisinin miktarı kayıtlara geçmiştir.

- a) Buna göre Hısn-ı Keyfâ'dan 350 bin dirhem,
- b) Meyyafarikin'den 856 bin dirhem, Erzen'den 1 milyon 56 bin dirhem,
- c) Amid'den 1 milyon 150 bin dirhem arazi vergisi toplanmış.

Gelirler halkın refah ve mutluluğu için harcanmıştır Artukluların idaresi altında bulunan bölgelerde Türk, Kürt, Arap gibi farklı etnik kökenden Müslüman halk, aynı zamanda Ermeni, Süryani, Rum Hristiyanlar ve hatta Yahudiler gibi farklı din ve inançtan olanlarla bir arada yaşamıştır. Bu durum kültürler arası etkileşimi sağladığı gibi ticari faaliyetleri de çeşitlendirmiş ve arttırmıştır.⁵¹

Milletlerarası ticaretin genişlemesi özellikle kervanların işlediği yol güzergâhlarında ve kavşak nokta konumundaki şehirlerde yeni ve büyük pazarların (panayırların) oluşmasına sebep olmuştur. Buralara çok sayıda tüccarın gelmesiyle ticaret hacmi artmış, açılan hanlar ve dükkânlar sebebiyle bu pazar yerleri şehir halini almıştır.

Artuklular zamanında kurulan, geniş ekili alanları olan, birçok kamu hizmet binalarının ve hatta Venedikli tüccara ait hanların bulunduğu Düneysir milletlerarası pazar olarak gelişmiş, medreseler, camiler, hanlar, hamamlar, çarşılar inşa edilerek çok ma'mur hale getirilmiş, büyük bir şehir özelliği kazanmakla kalmamış uluslararası ticaret merkezi haline gelmiştir.

Buraya doğu-batı, kuzey-güney uzak diyarlardan Suriye, Anadolu ve Diyarbakır taraflarından yabancı tacirler gelmiş ve alış-veriş etmiştir.

⁵¹ Okumuş, 2008: 241-242; Turan, 1993: 226

Bu sebeple halkın ekonomik gelirlerinde artış olmuştur. İbn Battûta (2000: 338) “İslam şehirleri içinde en güzel ve en geniş çarşıların Mardin’de olduğunu zikrederken Artuklu şehirlerinin bir özelliğini ifade etmenin yanında devler erkânı tarafından yapılan şehirleşmeye yönelik yatırımlara da vurguda bulunmuştur.

Artuklu hâkimiyeti altında Meyyâfârikîn’de oluşan asayiş ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ilmî ve kültürel faaliyetler, başta ekonomi ve kamusal mimari olmak üzere pek çok alanda sosyal hayata da yansımıştır. Bu doğrultuda sosyal ve kültürel büyüme ile orantılı olarak gerçekleşen ekonomik büyüme gerek ticaret hacmini gerek halkın refahını arttırmıştır. Kökenleri daha eski dönemlere dayanan Meyyâfârikîn’deki meslek gruplarının loncalar halinde örgütlenmesi ile özel çarşılar (Bezciler, Aktarlar, Demirciler, Camcılar vd) ortaya çıkmış ve bunlar şehrin ticari birikiminin de en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Böylece Artuklular, iktisadî faaliyetlerinden elde edilen gelirler ile şehirlerini sosyal kültürel hayata katkı yapacak eserlerle donatmıştır. (İbnu’l-Ezrak, 66-67; Beysanoğlu, 1996: I, 182; Çevik, 2002: 352-353; Ağarı, 2009: 407; Alican, 2013: 12)⁵²

Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan) Şehrini Ekonomisi

Artuklular döneminde Meyyâfârikîn şehrinin ekonomisi dikkate değer ölçüde canlanmış, ticaret hacmi artmıştır. Bu durum “şehrin kamusal mimari açısından da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, günümüzde halen ayakta olan anıtsal mühendislik harikası Malabadî Köprüsü (Karaman Köprüsü) ve Silvan Ulu Camii gibi şehir tarihine mührünü basmış olan önemli mimari eserler inşa edilmiştir.

Artuklular döneminde **Meyyâfârikîn (Silvan)** yabancı misafir, elçi ve yolcuların ağırlandığını bildiğimiz Dâru’l-

⁵² Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 Afyon, Doç.Dr.Selim Kaya

Acemiyye (Yabancılar Evi) idi’.

(İbnü’l-Ezrak, 1987: 76, 78, 87, 109-110, 135, 146, 282-283; Turan, 1993: 233- 234; Alptekin, 1992: 190-191; Artuk, 1944: 76; Hillenbrand, 1981: 150; Hillenbrand, 1991: 930-931; Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2010: 373-374; Altun, 1991: 418; Alican, 2013: 13) var olduğunu teyit etmektedir.⁵³

Ayrıca yapımları konusunda herhangi bir bilgimiz olmasa da daha önceki dönemlere ait olduğuna dair bir bilgiye herhangi bir kaynakta rastlamadığımız, bundan dolayı da Artuklular döneminde yapılmış olma ihtimalleri yüksek olan bazı eserler vardır.

Bunlardan bazıları, Meyyâfârikîn surlarının dışındaki Kubbetu’s-Sultân’ın doğusunda bulunan ve İlgazi Bey ile Kardeşi Şemsuddele’nin gömülü olduğunu sahit kaynaklardan var olduğu bilinmektedir. Mescidu’l-Emîr, şehir surlarının dışında olup Bâbü’l-Hût’da bulunan Mescidu’l-Yâkût ve Karaca Sâkî’nin şehri idare ettiği dönemde var olsa da hakkında fazla bilgi yok.

Ancak Mardin Artuklu beyliği’ni kuran antik Mardin Şehrinin Kurucusu İlgazi Belin oğlu ve sonrasında yerine geçen, Hüsâmeddin Timurtaş tarafından İlgazi Bey’in mezarını, Mardin Kalesi’ndeki Hızır Mescidi’ne nakledilmiştir. Daha sonra mezar Necmeddin camisine taşınmış.

Artuklular zamanında devlet yöneticileri bazı istisnalar dışında halka baskı yapmamış, toplumun huzur ve refah içinde yaşaması için gayret etmiş, vergileri mümkün olabildiğince azaltmaya çalışmıştır.

İbnü’l-Ezrak’ın zikrettiğine göre; Necmeddin İlgâzi, sadece Mardin’de ve Meyyâfârikîn’de değil ülke genelinde, halka adalet ve ihsanla yaklaşmış, toplumdaki baskı ve korkuları gidermek için çalışmıştır. Halkın evlerine rahatça gidip gelmeleri ve kendilerini güvende hissetmeleri için uygun ortamı hazırlamış ve vergi yükünü hafifletmiştir. Harabeye dönmüş camileri ve mescidleri onarmış, şehri tamir, imar ve ihya etmek

⁵³ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

için çalışmıştır. Nitekim Necmeddin Alpi da halka adalet ile hükmettiği için halk da onu çok sevmiş, Artuklu toplumu onun idaresinde en huzurlu dönemlerinden birini yaşamıştır (İbnü'l-Ezrak 1987: 32, 108; Okumuş, 2008: 242, 244-245; Bulduk, 1999: 40).⁵⁴

Artuklu hâkimiyetinde Mardin, Amid, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Düneysir, Hısn-ı Keyfâ ve Harput şehirleri hem iktisadi hem de kültürel yönden büyük bir canlılık yaşamıştır. Halktan fazla vergi almamayı prensip edinen Artuklular, şehirlerde bazı ticarî malların vergilerini kaldırmıştır. Bu durum, iktisadî bakımdan önemli bir kavşak noktası olan Mardin'de ve diğer pek çok şehirde ticaretin gelişmesine ve dolayısıyla refahın yükselmesine neden olmuştur.

Artuklu beylerinin bölgedeki diğer yöneticilerden farklı olarak vergileri düşük tutarak ticari hayatı daha çok desteklemeleri sebebiyle ekonomik hayat canlı, şehirler hem iktisadi hem de sosyal ve kültürel yönden gelişmiş olduğu için cazibe merkezi olmuştur.

Komşu ülkelere göre en az vergi alındığı için civar bölgelerden Artuklu şehirlerine göç edenlerin sayısı günden güne artmıştır. Artuklu şehirleri o dönemde göç almış ve bu sebeple nüfusları artmıştı.

Ağır savaş masraflarından başka yapılan yatırımlara rağmen vergilerin azlığı ve maliyenin zenginliği, halkın hayat seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Artuklu yöneticileri de iktisadî hayatın canlı olmasının doğal bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin maddî ve manevî imarına harcamışlardır.

Artuklular, ilmî, dinî, sosyal ve kültürel hayata hizmet eden pek çok yapı özellikle de ticarî ve içtimaî hayatı canlı tutmak için çarşılar, kervansaraylar, köprüler, camiler ve medreseler, saraylar, su kanalları vb yaptırmışlardır (Alptekin,

⁵⁴ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

1991: 417; Turan, 1993: 206-218; Okumuş, 2008: 244-245).⁵⁵

İbn Şeddâd (1978: III/2, 543-544) Mardin'in dış kısmında doğu tarafındaki alan üzerinde el-Melikü's-Salih'in bir köşk yaptırdığını, ayrıca Aynü't-Tuteh adı verilen dere kenarında bahçeler oluşturulduğunu ve burasının da Firdevs olarak adlandırıldığını yazmıştır.

Bu dönemde, Mardin'de, beş medrese (Necmeddin İlgâzi Medresesi, Nizamüddin Alpkuş Medresesi, Kadı Seditüddin Medresesi, Hatun İmaret Medresesi, Melikü'l-Mansur Artuk Medresesi), yüz adet civarında mescid, altı hamam bulunduğunu kaydederek Artuklu beyleri tarafından iktisadî faaliyetlerin bir sonucu olarak sosyal ve kültürel hayata yapılan bazı yatırımları zikretmiştir. Bütün bunlar zenginlik ve refahtan kaynaklanan ekonominin Artuklularda iyi olduğunun bir göstergesidir.⁵⁶

XIII. yüzyılda gelişiminin doruk noktasına ulaşan ve ticari açıdan Mardin ile yarışır hale gelen Düneysir, sadece bir ticaret şehri olarak değil, aynı zamanda bölgenin önemli bir kültür ve ilim merkezi olarak da öne çıkmıştır (Sarıbiyık, 2006: 600). Bu sebeple Düneysir'in çok kültürlü farklı etnik unsurların bir arada yaşayarak birbirini etkilediği ve etkilendiği şehir olduğu söylenebilir.

Yakut el-Hamevî (1990: III; Kan 2008: 199), el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehri olan Düneysir'i otuz yıl arayla iki kez ziyaret ettiğini, ilk gördüğünde küçük bir köy olduğunu ama ikinci kez gördüğünde çarşılarının büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ile heybetli bir şehir görüntüsünde benzersiz bir şehir olarak tanımlamıştır.

Düneysir'in iktisadi yönden gelişmesi eğitim ve kültür hayatına da olumlu şekilde yansımıştır. Zaman içinde bölgenin önemli bir kültür şehri haline gelen Düneysir birçok medrese

⁵⁵ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁵⁶ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

ribat, hangah, cami ve mescid ile donatılmıştır.

Bu dönemde inşa ve ibadete açılan,

- a) el-Camiu'l-Cedid en-Nasırı,
- b) el-Camiu'l-Atik,
- c) el-Camiu'l-Garbi,
- d) el-Camiu'l-Garbi en-Nasırı,
- e) Han es-Sebil eşi Şihabi,
- f) er-Ribat et-Taci,
- g) el-Mescidi er-Reisi,
- h) Mescid Gazi, Mescid Nasır,
- i) el-Mescidü'nün Nizami,
- j) Medresetü Harzem,
- k) el-Medresetu'ş-Şihabiyye,
- l) el-Medresetü'l- Kutbiyye zikredilmiştir (Ömer b. İlalımış, 1992: 229; Aslan, 2008: 259).

Ekonomik yatırımlar ve halka sunulan imkânlar sebebiyle Artuklular döneminde hâkimiyetleri altındaki şehirleri ilim ve kültür merkezi haline getirmek için çalıştıkları rahatlıkla söylenebilir.

Necmeddin İlgâzi zamanında ekonomik yatırımlarla medreselerin inşası sonrası Mardin'de tıp alanında önemli hekimler yetişmiştir. Artukoğulları döneminin tanınmış hekim ve filozofu Fahreddin el-Mardinî bunlardan biridir (Aydın vd., 2001: 91). İbnu'l-Ezrak'ın (1987: 40-41, 96) âlim, zeki ve yetenekli olarak vasıflandırdığı İlgâzi'nin oğlu Hüsameddin Timurtaş da iktisadî faaliyetlerden elde edilen gelirleri ülke genelinde gerek gördüğü mimari eserlere harcamanın yanı sıra, eğitim ve öğretime büyük önem vermiş, âlimleri himaye ile ülkesinde ilmin yükselmesi için çalışmıştır.

Ekonomiden elde edilen gelir ile büyük bir kütüphane inşa ettirmiş ve önemli vakıflar kurmuştur. Mardin'deki Hüsamiye Medresesi ve karşısındaki camiye yaptırmış, kendisi de ilim ehli olduğu için her fırsatta ilim ve kültürle hemdem olmaya

çalışmıştır (Aydın vd., 94; Okumuş, 2008: 245).⁵⁷

İlgâzi zamanında 1123 yılında Halep'te Artukluların ilk medresesi yapılmıştır. Mardin Artuklu hâkimi İl Gazi'nin oğlu Hüsâmettin Timurtaş, Mardin'de kitap bakımından oldukça zengin büyük bir kütüphane ve Hüsâmiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.

Hüsâmeddin Timurtaş, Batman ırmağı üzerinde 150 m. uzunluğunda büyük bir köprü yapımına başlamış ve köprü oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlanmıştır. Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı da babasının yolundan giderek ilim ve eğitime önem vermiş (Dolapönü, 1972: 45), Kızıltepe'de (Koç Hisar'da) sahip oldukları Sünnî öğretiyeye dayalı din anlayışlarını devam ettirmek için cami ve medrese inşa ettirmenin yanında, kervansaray, hamam ile bir de çarşı yaptırmış, bunlara vakıflar Bağlamıştır. Mardin Ulu Camii de onun eseridir. Camiyi kendisi başlatmış, oğlu Kutbeddin İlgâzi bitirmiştir. İlgâzi tarafından 1177 yılında tanzim edilen vakfiyesi bu eserin cami, medrese ve diğer ekleri ile bir külliye olduğunu gösterir. Bu külliye Şafii ve Hanefi müderrislerden başka farklı görevleri icra eden pek çok kişi de istihdam edilmiştir (Turan, 1993: 212-224)⁵⁸

Harput'ta Artuklu Hükümdarı Fahrettin Karaaslan tarafından 1156 yılında yaptırılan Ulu Camiî aynı zamanda medrese görevini de icra etmiştir. Fahreddin Kara Arslan da kendisinden önceki beyler gibi ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Hısn-ı Keyfâ, Malatya, Birecik ve Kal'atü'r-Rûm'da birer köprü yaptırmıştır. Hısn-ı Keyfâ Köprüsü 1166'da sel ve depremden hasar görmüşse de kısa sürede tamir edilmiştir. Yine Mardin Artuklularından II. İlgâzi'nin oğlu Artuk Arslan devrinde Düneysir'de Ulu Cami (1204), Mardin'de Hatûniye Medresesi (1205), Harezm'de Şeyh Taceddin Mesud Medresesi (1212) yaptırılmıştır.

Mardin Artukluları, Muzafferüddin Kara Arslan

⁵⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 AfyonDoç.Dr.Selim Kaya

⁵⁸ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85 AfyonDoç.Dr.Selim Kaya

Muzafferiye Medresesi'ni, II. Necmeddin Gazi de seksen odalı Şehidiye Medresesi'ni yaptırmıştır. Şehidiye Medresesi'ne dükkân, hamam, bağ ve bahçelerin yanı sıra Düneysir'de bir han ve Hârizm'de bir boyahane vakfedilmiştir.

Artukluların son yöneticisi olan Mecdüddin İsâ'nın 1392 yılında yaptırdığı Zinciriye Külliyesi Mardin'in en büyük âbidelerinden biri olmuştur (Alptekin, 1991: 417).

Artuklu beylerinin Mardin'de ve diğer şehirlerde inşa ettirdiği eserler, Türk-İslâm kültür ve medeniyetine hizmetin devamını sağlamaya yönelik faaliyetlerdir. Zinciriye Medresesi'nin içerisinde Hanefî ve Şafîilere ait olmak üzere birer adet caminin bulunması da Artuklular'da Ehl-i sünnet'in bu iki mezhebinin revaçta bulunduğu bir göstergesi kabul edilmelidir.

Yukarda belirtilen hususları, dönemin müelliflerinden, İbn Şeddâd (1978: C.III/2, 544) da "Mardin'deki medreselerde iki mezhebe göre öğretim yapılırdı" ifadesiyle vurgulamıştır. Egemenlik alanlarındaki bu imar faaliyetleri ve yapılan eserler Artukluların ekonomik gücünün bir göstergesidir. Çünkü bütün eserler iş gücünün yanında ciddi anlamda ekonomik kaynak gerektirmektedir.⁵⁹

Artuklu sanatı, hüküm sürdükleri coğrafyada XI. yüzyılın sonlarında Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir.

Anadolu Türk mimarisinin âbidevî öncüleri arasında Artuklu cami ve medreseleri de önemli bir yer edinmiştir.

Anadolu'da başlıca iki tipte gelişen medreselerin açık avlulu olanları da ilk defa Artuklular tarafından yapılmıştır.

- a) XII. yüzyılın başlarında hastahane, hamam, medrese ve camiden oluşan bir külliye olarak inşa edilen Mardin Emînüddin Mâristanı,
- b) XII. yüzyılın sonlarına ait iki katlı Mardin Hatuniye Medresesi, Diyarbakir Zinciriye Medresesi, iki katlı Mesudiye Medresesi,

⁵⁹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

- c) XIII. yüzyılın ilk yarısında Mardin’de inşa edilen Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ile Şehidiye Medresesi iktisadi faaliyetlerden elde edilen gelirlerin sosyal ve kültürel hayata yansıyan somut örnekleri olmuştur.

Mardin Firdevs, Rişmil, Harzen, Harput, Hısn-ı Keyfâ ve Diyarbakir Artuklu saraylarından başka, başlıcaları Mardin’deki dört hamam olmak üzere Anadolu’daki ilk Türk hamamları da yine Artuklular döneminde inşa olunmuştur (Altun, 1991: 418-419). Artuklular sosyal ve kültürel hayatın en önemli dinamiği olan ticaret yollarının emniyeti için köprülere önem vermişlerdir.⁶⁰

Hasankeyf’teki Dicle Köprüsü ile Diyarbakır-Bitlis yolu üzerindeki Batman Suyu (Malabadi) Köprüsü, Diyarbakır-Eğil yolu üzerindeki Devegeçidi Suyu Köprüsü halkın yaşamını kolaylaştırmanın yanında ticari faaliyetlerin sekteye uğramaması için özenle korunmuştur. Geleneksel tekniklerle üretilmiş kapı tokmakları, aynalar, taslar ve güğümler de Artuklu maden sanatının en önemli ürünleri olmuştur.

Artuklu beyleri medreseler, camiler, darüşşifalar ve kervansaraylar gibi amme hizmeti verecek yapıların yanında, çeşmeler ve sulama tesisleri kurarak, halk için gerekli suyu da tedârik etmiştir. Artuklular, doğu ile batı arasında tampon olarak adlandırılabilen bir bölgede buldukları için şehirlerin yakınlarında kurulan köprüler, kervan trafiğini Artuklu Beyliği’nin merkezine yöneltmiştir. Çevre beylik ve devletler ile komşuluk ilişkilerini iyi bir şekilde muhafazaya gayret ettikleri için çok sayıdaki Artuklu medreselerinden birinde müderris olarak görev yapmak ya da hükümdarın başka bir hizmetinde bulunmak İran, Suriye, Irak veya Mısır’da daha önemli bir göreve gelmek için sıçrama tahtası gibi görülmüştü.⁶¹

⁶⁰ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

⁶¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

Artuklular Döneminde Din ve Vicdan Özgürlüğü

Genel olarak din-toplum ilişkileri hakkında ifade edilen hususları Artuklularda din ve toplum ilişkileri için de söylemek mümkündür. Artuklular zamanında Müslüman toplumda İslam anlayışı ve İslamî hayat, toplumun kültüründen, tarihsel birikiminden vs. kopuk ele alınamaz; İslamî hayat, topluma damgasını vurmuştur, ama toplum da kendi anlayış ve kültürü doğrultusunda bir İslamî pratik ortaya koymuştur.

Artukluların hakim oldukları bölgelerde Müslümanların dışında Ermeni, Süryani ve Rum Hıristiyanları yaşıyorlardı. Ayrıca büyük şehir ve ticaret merkezlerinde Yahudi cemaatleri yaşıyordu.

Müslümanlar arasında özellikle de köylerde az da olsa Harici etkisinde kalanlar vardı, ayrıca batıniler, İsmaililer vardı, Yezidiler vardı. Fakat Selçuklular gibi Artukluların da çabasıyla büyük çoğunluğu Hanefi ve Şafii olmak üzere Sünnilik, bölgede temel İslamî yoldu.

Artukluların idaresi altında bulunan Türk, Kürt, Arap gibi farklı etnik kökenden olan Müslümanların kahir ekseriyeti Sünni inanca mensuptu.

Artuklular Müslüman olup Ehli Sünnet mezhebine bağlı idiler. Bölgede din anlayışında medresenin ağırlığından söz edilebilir. Ayrıca tasavvuf ve tarikatların belli bir ağırlığı da vardı. Şeyhlere karşı halk arasında hatırı sayılır bir saygı ve sevgiden söz edilebilir.⁶²

Artuklular zamanında bazı istisnalar dışında toplumun huzur ve refah içinde olduğu söylenebilir.

Artuklu yöneticileri siyaset anlayışlarındaki adalet gereği, halka adaletle hükmetmeye önem vermişlerdir. Baskı yapmamış, vergileri mümkün mertebe az almaya çalışmışlardır. Örneğin Necmeddin İlgazi, yönettiği yerlerde, Mardin'de, Meyyafarikin'de (Silvan) vs. halka adalet ve ihsanla yaklaşmış, halkın üzerindeki baskı ve korkuları kaldırmış, evlerine rahatça

⁶² Turan, 1980: 226.

gidip gelmelerine uygun ortamı hazırlamış ve vergi yükünü hafifletmiş olduğunu dönemin müelliflerinden İbnu'l-Ezrak, kayıt altına almış.

Aynı şekilde Necmeddin Alpı da halka adaletle hükmetmiş ve halk da onu çok sevmiştir. Halk onun döneminde en huzurlu dönemlerinden birini yaşamış olduğu dönemin müellifi İbnu'l-Ezrak, 1992: 108 kayıt altına almış.

Artuklular Sökmen'in Hısn Keyfa Beyliği (1101-1231), İlgazi'nin Mardin Beyliği (1105- 1409) ve Belek'in Harput (Hısn Ziyâd) Beyliği (1113-1134) gibi ayrı beylikler halinde kurulmuş siyasal yapılanmalar olup tek bir devlet çatısı altında birleşmemişlerdir.

Haçlılara karşı cihadıyla meşhur olmuş ve İslam dünyasında hayranlık uyandırmış İlgazi ve Belek gibi Beyler, Artukluları kendi otoriteleri altında toplamış olsalar bile devletin bünyesinde hukuki bir birlik meydana getirememişlerdir.

Burada, eski Türk devletlerinde var olan siyasal egemenliğin şehzadeler arasında taksim geleneğinin bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu gelenekte hanedan, üyelerinin ortak malı addediliyordu. Aslında bu durum, bilindiği gibi Osmanlı Devleti'ne kadar sürmüştür.⁶³

Artukoğullarının, başlangıçta aşiret kültürüne dayalı hâkimiyet ve ilişki biçimine sahip olduğunu görmekteyiz.

Türk boyları, üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Artukoğulları, siyasal güçlerinin artması ve halkimiyet alanlarının genişlemesine paralel olarak gittikçe aşiretçilikten uzaklaştıkları görülebilmektedir.

Mardin, Hısn Keyfa, Amid ve Halep gibi büyük ve zengin merkezlere yerleştikten sonra yavaş yavaş Artukoğulları siyasal teşekkülünün eski aşiret mahiyetinden kurtulduğu ve yalnız göçebelere değil, yerleşik ve şehrli unsura dayandığı söylenebilir.

Bu süreçte Selçukluların yüksek hâkimiyetini ve Abbasi halife-sultanlarının ruhani nüfuzunu teorik olarak kabul etmekle beraber Artukoğullarının artık bağımsız bir siyasal teşekkül

⁶³ Turan, 1980: 200-201; Köprülü, 1997: 621.

mahiyetini almış gibi hareket ettikleri de görülebilmektedir (Köprülü, 1997: 621).

Artuklular, çeşitli zamanlarda Büyük Selçuklular, Atabegler, Eyyubiler, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Memluklulara tabi olmuş olup daha çok emir, melik ve meliku'l-umera ünvanlarını kullanmışlardır. Fakat Gazan Han'ın II. Necmeddin Gazi'ye sultanlık ünvanını verdikten sonra resmen bu ünvanla tanınmışlardır.⁶⁴

Artuklu hükümdarları, Kutbuddin, Necmuddin gibi İslamî içerikli ünvanların yanı sıra İslamiyet öncesi Türk ünvanlarından Alp, Sagun, İnanç, Kutluğ ve Yabgu gibi eski Türk ünvanlarını da kullanmışlardır.

Bunların dışında Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran gibi ünvanlar da kullanmışlardır (Köprülü, 1997: 622; Sevim, 1991b: 417; Alptekin, 1992: 189). Genel olarak denilebilir ki Artuklular, daha çok Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olduklarından, devlet teşkilatı, müessesesi ve idare tarzı Selçuklulara benziyordu. Gerçekten de Artuklular'da adlî, malî, askerî, siyasî ve idarî yapılanma Selçuklu yapılanmasının bir devamı gibidir, hatta bir numunesidir.⁶⁵

Denilebilir ki devlet idaresinde Artuklular Selçukluları örnek almışlardır. Saray teşkilatında da aynı durum söz konusudur (Köprülü, 1997: 622). Din eğitimi de resmen aynı şekilde Selçuklularda olduğu gibi Ehl-i sünnet merkezli olarak düzenlenmiştir.

Artuklularda adliye işlerine kadılar bakardı. Kadılar, verdikleri hükümlerde oldukça serbesttiler. Dâru'l-Adl olarak adlandırılan adliye teşkilatının baş kadısına Kadı'l-Kudâd denilirdi. Baş kadıya bağlı diğer kadılar adlî, hukukî ve şerî işlere nezaret ederlerdi.

Ordu içinde de askerî kadılar vardı. Artuklular, manevi otorite olarak Halife'ye bağlıydılar, ama kendi alanlarında aslında İslamî prensipler doğrultusunda toplumu idare ederler.

Artuklularda yönetime gelen hükümdar, Selçuklularda

⁶⁴ Turan, 1980: 201

⁶⁵ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

olduğu gibi toplumun temsilcileri konumunda bulunan kişi ve zümrelerden biat alır.

Artuklular, yönetimleri boyunca Ehl-i Sünnet çizgisine bağlı kalmaya ve o çizgiyi yaymaya özen göstermişlerdir. Selçukluları izleyerek Sünniliğin heterodoks inanç ve gruplar karşısında İslam toplumlarında egemen olması için mücadele etmişlerdir. Denilebilir ki Artuklu Beyliği, meşrûiyetini temelde dinden sağlayan bir siyasal yapılanmaya (Okumuş, 2003b) sahiptir. Elbette diğer İslam devletlerinde olduğu gibi örf de devlet yönetiminde önemli bir yer tutar; fakat örfün de son tahlilde İslam'a uygunluğu aranır.⁶⁶

Artuklular, hükmettikleri yerlerde devlet olarak bağlı oldukları İslam dinine önem vermiş, camiler yaptırmışlar; hem Müslümanların haklarını gözetmiş, hem de Müslüman olmayanlaraadaletle yaklaşmaya çalışmışlardır. İslam düşmanlığı söz konusu olduğunda ise cihad mefkûresi ile hareket ederek Müslümanlara saldıranlara karşı savaşmışlardır (Turan, 1980: 201).

Artuklular, Haçlı savaşlarına katılarak Hristiyan dünyasına karşı önemli başarılar elde etmişlerdir. Haçlılarla mücadelede Artuklular önemli bir yere sahiptir (Hasan, 1988: 106-107).

Artuklularda hükümdarlar, Selçuklu ve diğer Türk İslam devletleri gibi cuma günleri toplumla buluşma noktası olarak diğer bazı devlet erkanı ile birlikte Cuma namazlarına gitmişlerdir. Bilindiği gibi örneğin Selçuklularda da hükümdarlar, Cuma namazlarına merasimle iştirak ederlerdi. Merasim Emir-i Mahfil tarafından düzenlenirdi. Kadılar, bilginler, emirler ve bir takım devlet adamı da bu törene katılırdı (Alptekin, 1992: 363). Bu tür bir davranışın o zaman için devletle inanan toplum arasındaki ilişkilerde önemli sembolik anlamı olduğu açıktır.

Toplum-din ilişkilerinde diğer kurum ve alanlarda dinle sahip olukları sıkı ilişkileri, ekonomik alanda da kurmuşlardır.

⁶⁶ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Afyon, Doç. Dr. Selim Kaya

Ekonomide de temelde İslam'a göre hareket etmeye çalışmışlardır. Örneğin topraktan şerî oşür vergisi almışlardır. Mümkün mertebe fazla vergi yükü getirmemeyi prensip ittihaz etmişlerdir. Şehirlerde ticari malların vergilerini kaldırmışlardır. Önemli bir ticarî kavşak noktası olarak Mardin'de ve diğer pek çok yerde ticaretin gelişmesi nedeniyle refah düzeyi oldukça yüksekti. Bu nedenle halk Artuklulardan son derece memnundu. (Turan, 1980: 206-212).

Artuklu yönetimi altında vergi düşük olduğu için başka Müslüman halklardan bir kısmının Diyarbakır ve Mardin gibi merkezlere göç ettikleri ve Artuklu egemenlik alanlarında ekonomik hayatın canlandığı söylenebilir. O ortaya konan imar ve inşa faaliyetleri, mesela yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, su kanalları vs. Artuklu yönetiminin ekonomik gücünün birer göstergesidir.

Din, İlim ve Eğitim Artuklular, doğrudan doğruya din alanında oldukça önemli ve etkileri günümüze kadar gelen hizmetler yapmışlardır. Örneğin cami ve mescitler yaptırmışlardır. Vakıflar tesis etmişlerdir. İslam bilginlerin ve büyüklerinin önünü açmışlardır.

Medreselere özel bir önem vermişlerdir. Bazı Artuklu hükümdarlarının medreselerde medfun bulunmalarının (Abdulgani Efendi, 1999: 48 vd.; Dolapönü, 1972: 44, 57, 61) da onların eğitime verdikleri önemi gösteren hususlardan biri olduğu söylenebilir. Hükümdarlar, medreselerin bir medeniyetin inşa ve devamında aslî unsurlar olduğunu düşünerek hareket etmişlerdir.

Artuklular döneminde Mardin ve çevresinin bir ilim ve kültür merkezi haline geldiği söylenebilir. Mesela Necmeddin İl gazi zamanında Mardin'de tıp alanında önemli hekimler yetişmiştir. Fahru'l-Mardinî bunlardan biridir (Aydın vd., 2001: 91). Ayrıca örneğin İlk Mardin Artuklu hükümdarı İl gazi'nin oğlu Hüsameddin Timurtaş (1123-1153), başka imar ve inşa faaliyetlerinin yanı sıra büyük bir kütüphane yaptırmış ve önemli vakıflar kurdurmuştur.

Eğitime büyük önem verdiği anlaşılan Hüsameddin Timurtaş, ilmin yükselmesi için elinden geleni yapar, alimleri

himaye eder ve kendisi de ilim ve kültürle hemdem olurdu. İbnu'l-Ezrak'ın alim, zeki ve yetenekli dediği (1992: 40-41, 96) Hüsameddin Timurtaş'ın zamanında Mardin, alimler ve şairler kenti olmuştur (Aydın vd., 2001: 94). Mardin'deki Hüsamiye Medresesi ve karşısındaki cami yine onun eseridir.

Artukluların ilk medresesi İlgazi zamanında 1123 yılında Halep'te yapılmıştır. Bu sırada İl Gazi'nin kardeşi Süleyman burada vali idi. Medreselerin kurulmasının, İslamî ilimlerin öğrenilmesi yanında Ehl-i Sünnet'in güçlenmesi açısından da işlevleri olduğundan bahsedilebilir.

Necmettin Alpı (1153-1176), ilim ve eğitime önem veren bir Artuklu hükümdarı (Dolapönü, 1972: 44) olarak karşımıza çıkmaktadır. Necmettin Alpı (1153-1176) zamanında Kızıltepe (Koç Hisar) bu hükümdar tarafından inşa edilen cami mescit, medrese, kervansaray, hamam ve çarşılar ile kültür ve ticaret merkezi haline gelmiştir.⁶⁷

Mardin Ulu Camii onun eseridir. Camiyi kendisi başlatmış, oğlu Kutbeddin İlgazi bitirmiştir. İlgazi tarafından 1177 Ramazan'ında tanzim edilen vakfiyesi bu medeniyet eserinin camii, medrese ve diğer binaları ile bir külliye olduğunu gösterir. Bu külliye Şafii ve Hanefi müderrislerden tutun, kapıcılara kadar pek çok kişi de istihdam edilmiştir (Turan, 1980: 212-224).

Mardin Artuklu hükümdarlarından II. İl Gazi'nin oğlu Artuk Arslan zamanında Mardin'de Hatuniye medresesi (1205), Harezmi'de Şeyh Taceddin Mesud Medresesi (1212) ve Koçhisar'da Ulu Cami (1204) yaptırılmıştır.

Artukluların kurduğu medreselerde İslamî ilimlerin yanında tıp, riyaaziye ve felsefe de okutulmuştur (Sevim, 1991b: 417).

Artuklular, sanatsal çalışmalarla da dine hizmet etmişlerdir. Artuku sanatı, o dönemde ve sonrasında İslam'ın yerleşmesi bakımından diğer alanlardaki faaliyetler kadar işlevlerde bulunmuştur (Altun, 1991: 418; Beyazıt, 2007). Cami, minare, medrese, köprü gibi yapılarda geçerli Artuklu sanatı,

⁶⁷ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Doç Dr. Selim KAYA

kendine has özellikleriyle İslam kültürünü yansıtmaktadır.

Artuklular, din, ilim, eğitim ve kültür hizmetleriyle toplumda çok temel ihtiyaçların karşılanmasında aslî roller üstlenmişlerdir.

Artuklular, kurdukları ilim merkezlerinde İslam dünyasında hep anılacak önemli alim ve düşünürler yetişmiştir. Din, ilim ve eğitim alanındaki faaliyetlere ve hareketliliğe bakıldığında hem yönetimin hem de başta Ulema olmak üzere toplumun önde gelenlerinin ve hem de toplumun genelinin bu alanlara ihtiyaç duyduğu ve de itibar ettiği anlaşılır. O dönemde camilerin, bir sosyal kurum olarak toplumun birçok ihtiyacının, özellikle örgütlenme, toplanma, ilk, orta ve yüksek düzeyde eğitim, yetişkinlerin eğitimi, sosyalleşme gibi ihtiyaçlarının, askeri ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkez olduğu düşünülürse, onların yapılmasının ve onarılmasının toplum ve yönetim için ne kadar hayati olduğu anlaşılabilir. Bu yönüyle cami gibi merkezleri, o dönem için hayatın temel ihtiyaçlarının karşılandığı kurumlar olarak da görmek gerekir.

Artuklularda Ulema ve Toplum İlişkileri

Artuklular devrinde Müslüman toplumda ulemanın çok yüksek bir statüsünün olduğunu görüyoruz. Hükümdarlar ilim adamlarına büyük ehemmiyet vermişlerdir. Örneğin Hüsameddin Timurtaş, ilim ehlini seven, her çeşit sanat ehline izzet ikramda bulunan, din ve ilim erbabına sahip çıkan, onların bütün ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir yöneticiydi (İbnu'l-Ezrak 1992: 96-97).

Artuklu yöneticilerinin dışındaki diğer tabakaları katında da ulema, sahip olduğu yüksek statüyle, toplumun ilim ve din alanındaki ihtiyaçlarının karşılanmasında en üst düzeyde roller üstlenmişlerdir.

Artuklular döneminde, Doğu ve Güneydoğu'nun o zamanki halkı da İslam bilginlerine özel bir saygı göstermişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Ebu Bekr el-Şasi, Seyfeddin Amidî, İl-almış oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır,

Kadı Ebu bekr Muhallebi, Kadı İmran el-Mâkisi, Ebu'l-Kerem Mavsîlî, Zehebî, İsmail b. Muhammed eş-Şeybanî gibi bilginler zikredilebilir.

Artuklular dönemi, son tahlilde savaşların ve çatışmaların görece sıklıkla gerçekleştiği bir zaman dilimini de ifade etmektedir. Ayrıca farklı dinden insanların ve aşırı uç olarak nitelendirilebilecek olanlar da dahil çeşitli İslamî akım ve grupların kültürel olarak karşılaştıkları, birlikte yaşadıkları bir dönemdir. Moğol istilasıyla birlikte Artuklu hâkimiyet bölgelerinde halkın huursuzluğunun arttığı bilinmektedir. Bütün bunların da etkisiyle halkın sufiliğe eğiliminde artış olduğu görülmektedir (Turan, 1980: 226-228).

Din Dili ve Toplum Artuklularda Selçuklulardaki gibi günlük konuşma ve yazı dilinde din dilinin ağırlığının olduğu görülmektedir. Geleneksel Müslüman bir toplum olarak Artuklu toplumu, siyasette ve sosyal hayatın hemen her alanında Türkçe'de Arapça ve Farsça kökenli din dilini kullanmıştır.

Farklı Din ve İnançlar Arası İlişkiler

Çeşitli din, mezhep ve etnik kökenlere sahip bir halk üzerinde hâkimiyetlerini tesis eden Artuklu hükümdarları Müslüman olmayanlarla ilişkileri de önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli tartışmalar yapmak mümkünse de Artuklular, Müslüman olmayan unsurlara, siyasal, ekonomik, dinsel vs. konularda adaletle yaklaşmayı esas almışlardır. Kaynaklara göre Artuklular, başlıca Ermeni, Rum ve Süryanilerden oluşan hristiyanlara dinsel özgürlüklerini tanımışlardır.

Artuklular, diğer İslam toplumlarında olduğu gibi sosyolojik anlamda dinler arası uyum diyebileceğimiz hoşgörüye ve farklılıklarla birbirini kabul etmeye dayalı ilişkiyi tesis etmeye çalışmışlardır. (Turan, 1980: 203-206; Bosworth, 2005; 269; Aydın vd., 2001: 89 vd.). Örneğin Timurtaş, dinî taaasuptan çok uzak bir siyasal kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Davud b. Sökmen zamanında Yakubi ve Ermeni

patriklerinin önemli nüfuzu vardı (Köprülü, 1997: 623). Hatta bazı hükümdarlar Hıristiyan ve Yahudi bilginlerle iyi diyalog ve dostluklar geliştirmişlerdir. Örneğin II. İl gazi Mardinli Hıristiyan bilgin Ebû Said b. Halid b. el-Mübarek ile yakın bir dost idi (Turan, 1980: 220).⁶⁸

Müslüman halk da hristiyanlara mümkün mertebe iyi davranmışlardır. Onlarla hep birlikte yaşamış ve iyi ilişkiler kurmuş Anadolunun fethi ile kılıç hakkı olarak alınmış olan ibadethaneleri Müslüman olmayan tabilerine tahsis etmiş ve. Özgürce ibadethanelerini yerine getirmelerine tahsis edilen kiliselerin onarımına yardım etmiş ve yenilerini inşa etmiş ve ibadetlerini ifa etmelerine uygun ortam yaratmıştır.

Haçlı seferlerinin oluşturduğu olumsuz psikoloji, bir ara (Atabeg Nureddin Mahmud zamanı) halk arasında hristiyan karşıtı bir hava yarattıysa da bu hava görece kısa sürmüş ve Hıristiyanlar hürriyet ve refah içinde yaşamlarına devam etmiş olduklarını dönemin kaynaklarında görmekteyiz.

Müslümanlarla en iyi uyum ve diyalog halinde olan Hıristiyanlar Süryanilerdi. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerde Artuklu hükümdarlarının ilmî faaliyetler çerçevesinde, örneğin tercüme doyalımından da bazı Hıristiyanlarla ilişkide bulunduğu görülmektedir. Mesela Necmeddin Alpı, Dioskorid'in Süryanice tıp kitabı Malatyalı Süryani cemaatinden Selim'e Arapça'ya tercüme ettirmiş, fakat bu tercüme eksik bulunduğundan Mansur bin Mihran tarafından yeniden çevrilmiştir.⁶⁹

Artukluların Müslüman olmayan unsurların ibadethanelerini de gözettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Alpı, kiliselerle oldukça yakından ilgilenmiştir (Aydın vd., 2001: 95). Necmeddin Gazi (1239-1259) Mardin'e bağlı Kılılık'taki Süryanilere ait iki manastırı onarmış ve dört taş üzerine adını ve tarihlerini yazdırmıştır (Dolapönü, 1972: 50). Nureddin'in yaptığı gibi (1171-74) bazı istisnalar, yani kilise yıkımı vs. olmuşsa da bu genel bir durum olmamıştır.

⁶⁸ Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85, Doç Dr. Selim KAYA

⁶⁹ İbrahim Artuk, 1944: 92; Dolapönü, 1972: 45

Artuklular zamanında Yezidiler de sosyal ve siyasal olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Şeyh Adi b. Musâfir'e bağlılıktan doğan Yezidilik, özellikle 14. Yüzyılda bölgede Hakkâri, Musul ve Sincar ile çevresinde özellikle dağlık bölgelerde yaşayan Kürtlerin bağlı bulunduğu mezheptir.

Yezidiler, Moğollara karşı Türkmenlerin yanında yer almışlardır (Turan, 1980: 228- 231). Bâtıniler, Hariciler ve Şiiilerin, Artukluların bölgesinde Sünni çoğunluk tarafından önemli bir sorun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat medreselerin tesis edilip Sünni öğretinin eğitimde esas olması ve Sünni din adamlarının çabalarıyla Sünnilik bölgede egemen olmuştur. Yine de Bâtınilerin zaman zaman saldırılarda buldukları görülmektedir. Bâtıniler, Müslüman devlet ve din adamlarına süikastlar düzenlemiş ve bazı önemli şahsiyetleri öldürebilmişlerdir.

Diyarbakır'da halk, batınileri 1124 yılında kovmuştur (Turan, 1980: 225-226). Türk, Kürt ve Arap etnik kökenlerinden olan Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri, zaman zaman aşiret kültürüne bağlı olarak bazı çatışmalar çıksa da genelde kardeşlik duygusu içinde gerçekleşmiştir.

Moğollarla savaşlarda veya başka savaşlarda bazen Müslüman Kürt unsurlardan bazılarının İslam toplumuna karşı diğerlerinin yanında yer aldıkları da vakidir (Turan, 1980: 236-37).

İslâm ve Türk Hâkimiyeti Döneminde Süryaniler

Hız. Peygamber devrinden sonra İslâm orduları toplu halde hristiyanlarla ilk defa Irak ve Suriye'nin fethinde karşı karşıya gelmiştir. Asırlardan beri Roma Katolik ve Bizans Rum Ortodoks kiliselerinden farklı mezhep anlayışları sebebiyle takibata maruz kalan bölge Hristiyanları İslâm ordularının Bizans topraklarına girmesini sevinçle karşılamış, onları birer kurtarıcı gibi görmüştür. Halid b. Velid kumandasındaki İslâm ordusunun Bizans ordusunu Yermük'te yenmesi ve bölge hristiyanlarına her türlü hürriyeti ve emniyeti bahşetmesi bölge

hristiyanlarını beklentilerinde yanıltmamıştır. Nitekim Kudüs'ün fethi öncesinde Halife Hz. Ömer, Kudüs patriği tarafından bizzat davet edilerek şehrin anahtarları kendisine teslim edilmiştir. "Kurtarıcı" (foruqo) tezahüratıyla Kudüs'e giren Hz. Ömer hristiyanlara önemli imtiyazlar vermiştir. Böylece asırlardan beri gördükleri zulümler sona ermiş, bölge hristiyanlarının yıkılıp yıkılan kilise ve manastırlarının yeniden inşası için yardım yapılmıştır. Hz. Ömer'in bu uygulaması Emevî, Abbasî, Selçuklu ve Osmanlı yöneticilerine de örnek olmuştur. Süryaniler Müslümanların yönetiminden o derece hoşnut kalmışlardı ki 975 yılında Suriye'nin kısa bir süre Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine patriklik merkezini Müslümanların hâkimiyetindeki Malatya'ya taşımışlardır. Süryanilerin Müslümanlardan gördüğü alicenaplığa karşılık 1148'de Süryanilerce kutsal kabul edilen Bar Savmo Manastırı'nın Haçlılar tarafından yağma edilmesi onları derinden yaralamış, bu arada kutsal eşyalarının da yağmalanması Süryanileri Müslümanlar için sadık bir tebaa haline getirmiştir.

Selçukluların Anadolu'ya gelişinden sonra Süryaniler tam bir güvene kavuşmuş, sadece Müslüman-Türk tebaa değil sultanlar da bu mağdur insanlara şefkat ellerini uzatmıştır. Selçuklu sultanlarının Süryani patrikleriyle kurdukları dostluklar bu cemaatin tarih boyunca Türker'e minnettar kalmasına vesile olmuştur. Süryani halkı Türk yönetimini öylesine benimsemiştir ki I. Kılıçaslan'ın ölümü üzerine kiliselerinde aylarca yas tutmuşlardır. Süryaniler arasında ilmî yönüyle de şöhret kazanan Patrik Mor Mihayel Rabo'nun eserlerinde Kılıçaslan ve Türk yöneticilerinden sitayişle bahsetmesi Süryanilerin bu memnuniyetinin önemli delillerindendir.

Selçuklu hâkimiyetinde bütün gayri Müslim tebaaya bahşedilen güven ortamı altı yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Osmanlıların son dönemlerinde Batı devletleri imparatorluğun iç işlerine karışmaya başlamış, yıkılışı hızlandırmak için azınlıkları çeşitli vaatlerle tahrik etmiştir. Başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere bazı gayri

Müslim vatandaşlar bu tahriklere kapılarak devlete cephe almışlardır. Süryaniler ise hiçbir zaman bu kışkırtmalara itibar etmemiş, devlete bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Millî Mücadele yıllarında Mustafa Kemal'i ve Ankara hükümetini destekledikleri gibi Lozan'da teklif edilen azınlık statü ve haklarına da iltifat etmemişlerdir.⁷⁰

Mardin Artukluların Döneminde Süryanilerle İlişkiler

Kırklar Kilisesi'nin Abunası Hori Ekiskopos Gabriyel Akyüz Mardin, Diyarbakır ve Hasankeyf'te Arapların egemenliğine son veren Artukoğlularıyla da Süryaniler arasında (birkaç vukuatın dışında) iyi ilişkiler kurduklarını belirtir. M.S. 1125 yılında Mardin Metropolitliğine yükselen ve 1165'te vefat eden Mor Yuhanon tarafından tam 50 kilise ve manastırın yenilediği ve yeni kiliseler inşa edildiği Süryanice dili de adı geçen metropolit tarafından ihya edilmiş ve yeniden canlandırılmıştır.⁷¹

Mardin Sultan Alparslan'ın 1071 yılında yapılan Malazgirt Meydan Muharebesi sonucu yenilen Bizans'tan kılıç hakkı olarak elde edilen bir beldedir. Mardin ve havalisi gerek Sultan Alparslan gerekse yerine tahta geçen oğlu Melik şah tarafından iktâ edilmişti. Bizans yönetimi tarafından yaşam hakkı bile kısıtlanan Süryanilerin Türklerin yanında yer almış olduğunu daha önceki bölümlerde yer verilmişti. Artukluların bölgeyi yönetmeye başladığı dönemde, kılıç hakkı olarak elde edilen ibadethanelerin Müslüman olmayan tabilere tahsis etmesi (Kullanım Hakkı) her zaman göz önüne alınması gerekmektedir.

Bugün Mardin Kalesi eteklerinde 1102 yılından itibaren Türkler tarafından inşa edilerek insan yerleşimine açılan bölge sınırları içinde sanki IV yıllarda büyük Süryani nüfusun

⁷⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/suryaniler>

⁷¹ Tüm Yönleriyle Süryaniler Kırklar Kilisesi'nin Abunası Hori Ekiskopos Gabriyel Akyüz ISBN:975-8233-13,0 S.436

yaşadığına dayanak gösterilmeye çalışılan, Deyrulhammara Manastırı.

- a) Mar Mihayel Kilisesi (Burç Kilisesi)
- b) Süryani Mor Şmuni Kilise-Manastırı
- c) M.S 429 yılında yapıldığı ileri sürülen bir Ermeni kilisesi olan Surup Kevrak (Kırmızı ya da Kızıl) Kilisesi
- d) Şar Mahallesi'ndeki M.S. 430, Keldanilere (Doğu Süryanilere) ait Mar Hürmüzlü Kilisesi
- e) Mar Benham'ın Kırklar Şehit ya da Kırklar Kilisesi, olduğu, bazı kaynak ve sosyal medyada algı oluşturmak, amaçlı olarak gösterilmesi tarihi gerçeklere aykırıdır.

Mardin Milattan Sonra 442 yılında büyük bir veba salgını sonucu yüz yıl 542 yılına kadar insanların yaşamadığı bir coğrafyadır.

Mardin II. Hüsrev tarafından hiçbir güç kullanılmadan boş olarak yeniden iskâna açılmıştır. Mardin üzerinde tarihi haklar iddia eden tüm etnik gurupların iddiaları gerçekçi değildir.

Ayrıca sivil mimari yapılar için tespit edilen en eski tarihli taş yazıt Hiçri.11392'dir. Bu son teknolojik imkânlar kullanarak ortaya konmuş bir gerçek olmasına rağmen başta Artuklu Üniversitesi Rektörlük mertebesine ulaşmış olan İbrahim Özcoşar (Şehir ve Cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i) makalesi tarihi ve ilmi gerçeklere aykırıdır.⁷²

Mardin 1105 yılında Artuklu Necmeddin İl gazi tarafından çok büyük bir Türk kitlesi otuz bin çadır (Türklerin Döğër boyu) kaleye sığmadığı için bugünkü antik keti kurarak yerleşime açan kişidir. Bu kent günümüze kadar camileri, medreseleri, hanları, hamamları, kervansarayları ve vakıfları ayakta. Mardin demek Artuklu demektir. Detaylı bilgi bu kitabın altıncı bölümünde detaylı verilecektir.

⁷² Şehir ve Cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i

Yukarda yazılı tarihi gerçekler gösteriyor ki Mardin’de günümüze kadar gelen hoşgörü ve birlikte yaşama ahengi Türklerin eseri olduğunun en büyük kanıtıdır.

Bu döneme ait, taş işçiliğın bir örneği Türk İslam Eserleri Müzesinde sergilenmektedir. Aşağıda bulunan taş işçiliği örneği,1105 yılına ait en eski sivil mimari örneği olarak tescillenmiştir.



Mardin Artuklu Beyleri

Necmeddin İl Gazi (1104-1122)

Hüsameddin Timurtaş (1122-1154)

Necmeddin Alpi (1154-1176)

Kutbeddin İl gazi (1176-1184)

Hüsameddin Yavlak Yörük aslan (1184-1201)

Mansur Nasreddin Artuk Arslan (1201-1239)

Said Necmeddin Gazi (1239-1260)

Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Karaaslan (1260-1292)

Şemseddin Davud (1292-1294)

Mansur Necmeddin Gazi (1294-1312)

Adil İmadeddin Ali Alpı (1312)

Salih Şemseddin (1312-1363)

Mansur Ahmed (1363-1367)

Salih Mahmud (1367)

Muzaffer Davud (1367-1376)

Zahir Necdeddin İsa (1376-1407)

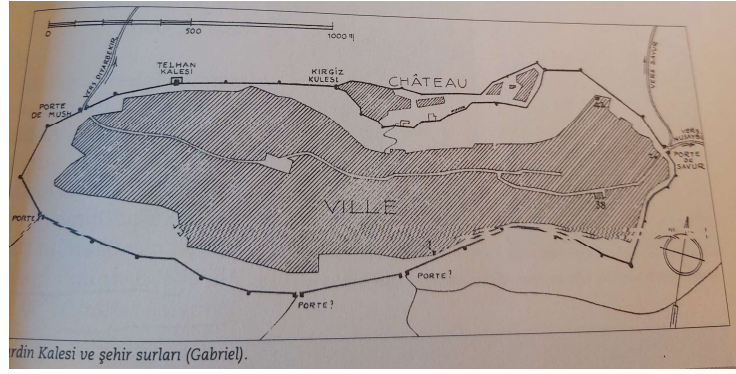
Salih Şahabettin Ahmed (1407-1409)

Mardin M.S 442 yılında büyük bir veba salgını sonucu yüz yıl 542 yılına kadar insanların yaşamadığı bir coğrafyadır.

Mardin II. Hüsrev tarafından hiçbir güç kullanılmadan boş olarak yeniden iskâna açılmıştır. Mardin üzerinde tarihi haklar iddia eden tüm etnik gurupların iddiaları gerçekçi değildir.

Veba salgınından sonra, Mardin iki bölümden oluşur. Bunlardan biri kale, diğeri ise zaman zaman dış mahalle olarak da adlandırılmış, kalenin eteklerindeki asıl şehirdir. Kale, doğuda 1200 metre, batıda 1180 metre yüksekliklere sahip bir tepenin üzerindeki düzlükte yer alır. Yerleşme, doğudan batıya 800 m kuzeyden güneye dar yeri 30 m en geniş yeri 150 m boyutlarındaki bu düzlükte kurulmuştur.⁷³

⁷³ Mardin Şehir Dokusu ve Evleri E. Füsün Alioğlu ISBN 975-7306-69-X S.27



Bu alan, yamacın bittiği noktadan sarp kayalıklarla ayrılarak yükselir. Kale, duvarları ve burçları ile mevcut kayalıkları da kapsayarak inşa edilmiştir. Bu haliyle insan eliyle yapılmış olmaktan çok doğal bir oluşum izlenimi verir.

Mardin'in en eski görünümünü tasvir eden gravür 1657 yılında Paris'te basılan La Boullaye Le Gouz'un Les Voyages et Observations Du Sieurs De La adlı eserinde yer almaktadır.
Kaynak: Mardin İletişim Gazetesi



Tarih	Hakimiyet Süresi	Devlet	Kimliği
542-588	46 Yıl	Sasaniler	İran (Fars)
588-640	52 Yıl	Persler	İran (Fars)
640-656	16 Yıl	Hazreti Ömer dönemi Fetih İYAZ BİNGANEM (Beni Rabia Kabilesi)	Arap Müslüman

656-696	40 Yıl	Emeviler (Beni Rabia) Kabilesi	Arap Müslüman
696	1 Yıl	Mardin Doğu Roma Dönemi Roma İmparatoru II. Justinianos Büyük Katliamlar Yapararak Arapları Kılıçtan Geçirir.	Roma
696- M.S 750	54 Yıl	Emeviler Döneminde Mardin Arap Halife Abdülmelik'in orduları Hristiyanları kılıçtan geçirerek hâkimiyetlerine son vermiştir.	Arap Müslüman
750-885	135 Yıl	Mardin Abbasîler Dönemi	Arap-Türk Abasi Ordusunun önemli bir bölümü Türk.
885-965	80 Yıl	Mardin Hamdaniler Dönemi.	Abasi Emiri eskiden Hıristiyan olan Beni Taglib aşireti
M.S. 965-988	23 Yıl	Mardin Bizans Dönemi	Nikeforos Fokas Roma Emrinde Ermeni
988-1071	83 Yıl	Mardin Mervânîler Dönemi Arap Hanedanıdır. Mervânîlerin kurucusu Ebu	Müslüman Arap

		Abdullah el-Hüseyin bin Düstek el-Bazdır.	
1071-1105	24 Yıl	Selçuklu lar adına Mervaniler	Türk Müslüman Türk İskânı Hız kazandı.

Mardin’de Türk Boylarının Hâkimiyet Mücadelesi

Anadolu Fatihî Sultan Alparslan’ın 1071 yılı 26 Ağustos Cuma gününden itibaren hanedan arasında iktidar mücadelesinin başlamış olduğunu görmekteyiz. Bu konuda detaylı bilgiler bu daha önce yayınladığım Mardin Tarihi Kimliği isimli kitabımın www.talatsimdi.com 5, 6 ve 7’inci bölümlerinde detaylı olarak verilmiştir.

Mardin Artuklular tarafından merkez ilçe günümüzün Artuklu ilçesi kuruluşun ilk dönemlerinde, başta Atabey Zengiler, Ordusu Türk Zengilerden oluşan Eyübiler ile iktidar mücadelesine girmişlerdir. Detaylar Mardin Tarihi Kimliği isimli kitabımın www.talatsimdi.com 8, 9’uncu bölümlerinde detayı verilmiştir.

Artuklu Moğol İlişkileri

Hülâgû Han Mardin Kalesi’nin alınmasına çok büyük önem vermekteydi. Bu nedenle **Hülâgû** Mardin Kalesi’nin muhasarası yaklaşık iki sene sürmesine rağmen Moğolordusunu geri çekmedi. Ancak Mardin’i Moğollara karşı savunan Mardin Artuklu Hükümdarı I. Said Necmeddin Gazi’nin 1312 yılında ölmesi üzerine onun yerine geçen oğlu Muzafer Ebulfeth Fahreddin Kara Aslan şehri Moğollara teslim etmek için **Hülâgû Han** ile yazışmış neticede şehir Moğollara teslim

edilmişti.

Hülâgû Han Artuklu Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Kara Aslan 'a **Diyarbakır,** El cezire ve çevresinin hâkimiyeti verilmiştir. Böylece Moğollar kendileri için her bakımdan stratejik bir müttefik edinirlerken Artuklular da İlhanlılar gibi dönemin süper gücü konumundaki bir devletin desteğini kazanmışlardır. Ordusu Türklerden oluşan, Hülâgû Han (1217 - 8 Şubat 1265, Moğolistan), Batı Asya'nın çoğunu ele geçiren Moğol hükümdar. İlhanlıların kurucusudur. Cengiz Han'ın torunu olmakla birlikte Moğol İmparatorluğu'nun diğer büyük hanlarından Mengü Han, Arıkbuka Han ve Kubilay Han'ın da kardeşidir.

Artukluların Timur ile imtihanı, Timur, Türk kimliğini gururla benimsemiş ve kendisine yakıştıran "Moğol" ifadesinden nefret etmiştir. **M.S. 1376-1406 Artuklu Melik İsa Bin Muzaffer Davut Bin El –Melik es Salih Döneminde Timur'a tabi olarak ayakta kalmıştır.** Mardin Tarihi Kimliği isimli kitabımın www.talatsimdi.com 22 bölümlerde detayı verilmiştir.

Artukluları tarih sahnesinden çıkaran Karakoyunlular, Anadolu'dan İran'a siyasi göç hareketlerinin itici gücü ve aynı zamanda İran'da Türkmen egemenliğinin yeniden kurulmasını ve aslında Azerbaycan'ın Türkleşmesini sağlayacak yeni bir iskân hareketinin ilk üyesidir. Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi konuştukları Türkçe, bugün Azerbaycan dili olarak adlandırılan Oğuz veya Türkmen diliydi. Karakoyunlu hükümdarlarından Cihanşah'ın Azerbaycan edebiyatının temsilcilerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Karakoyunlular Bayraklarında Sakalar'dan bu yana Hunların, Memluklerin, Selçukluların, Moğol-Tatarların kullandığı "Ejderha yüreği" veya "Yaşam Çiçeği" damgası

vardı. Mardin Tarihi Kimliği isimli kitabımın www.talatsimdi.com 24'üncü bölümünde detayı verilmiştir.

Mardin Artuklular Karakoyunluları tarih sahnesinden çıkaran başka bir Türk boyu Oğuzların Bayındır Boyu'ndan olan Akkoyunlu Türkmenleri, 13. Yüzyıl sonlarında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup, 14. Yüzyılda Azerbaycan, Harput, Palu, Diyarbakır yöresini yurt edindiler ve devlet kurmadan önce de bölgede etkili oldular. 1340'tan sonra Tur Ali Bey'in önderliğinde Anadolu, Suriye ve Irak içlerine akınlar düzenlediler. Trabzon İmparatorluğu topraklarını yağmaladılar. Trabzon İmparatoru bu saldırılardan korunmak için kızını Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'le evlendirdi. Kutlu Bey'in mezarı Bayburt ilinin Sünür köyündedir. Mardin Tarihi Kimliği isimli kitabımın www.talatsimdi.com 25'inci bölümünde detayı verilmiştir.

ARTUKLULARDA KÜLTÜREL HAYAT

İlmi Çalışmalar ve Telif Edilen Eserler

İlim ve kültürün gelişmesi, bu alanda uğraşanların artması her şeyden önce ilim adamlarının desteklenmesine ve çalışmalarını sağlıklı yürütecekleri uygun ortamların sağlanmasına bağlıdır. Artukluların ilk devirlerinde cihadla meşkul olmaları, onların ilimle ilgilenmelerine engel olmuştu.⁷⁴ En önemli simaları, başta Artuk Bey olmak üzere, İlgazi, Sökmen ve Belek gibi kudretli beylerin ne gibi eğitim aldıkları veya almadıkları yönünde bir bilgiye henüz sahip değiliz. Artuklu emirlerinin ilim ve kültür sahibi olarak tanınmaları Hüsâmeddin Timurtaş ile başlamaktadır. Timurtaş, âlim, zeki, yetenekli ve bütün ilimlere vakıf biriydi.⁷⁵

⁷⁴ Mehmet Tütüncü, "Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, II, s. 115.

⁷⁵ İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s.40-41.

Artukluların hizmetinde bulunan İbnü'l-Ezrak, Timurtaş hakkında şunları söylemektedir: “es-Said Hüsameddin ilim ehlini seven, onlarla kaynaşan, herçeşit sanat ehlinde olan fazilet erbâbına ikram eden ve bütün ilimlere muttali olan âlim bir emirdir. (...) Din ve ilim erbabından biri gelse onu ağırlar, en güzel şekilde ikramda bulunur ve ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlardı. Birisinin herhangi bir ilimle uğraştığı ortaya çıksa onu kendine yaklaştırır, ihsanda bulunur, o kişinin ilim ve sanatla ilgili neler bildiğini sorardı.⁷⁶ Demektedir. Hatta huzurunda misafir ettiği bir şâir ile ünlü Arap şairlerinden İmrul Kays'ın gazelleri ve şiir üstüne tartışacak kadar kültürlü biriydi.⁷⁷ Artuklu hükümdarlarının ilime olan bu düşkünlüğü sonraki devirlerde de devam etmiş Mardin Artuklu emîri II. İlgazi (1176-1184)'nin yakın dostlarından biri Mardinli Hıristiyan bir âlim olan Ebû Said bin Halid bin elMübârek'ti. Güzel Arapça şiirler yazan bu âlime II. İlgazi yüksek bir mevki vermiş, onunla terbiye meseleleri üzerinde sohbet ederdi.⁷⁸ Mardin Artuklularından Artuk Arslan hikmet ve felsefe ile yakından ilgileniyordu.⁷⁹ İbnü'l-Esîr, Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Nasıreddin Mahmud'un (1200–1222) öldükten sonra tekrar dirilmeye inanmadığı, halk arasında inancı bozuk biri olduğu, filozofların dinine mensup olduğunu, söylemektedir.⁸⁰ Bu ifade onun sevilmeyen bir emir olarak halk arasında yayılan bir görüş olabilir. Ancak, İbnü'l-Esîr'in bu ifadeleri adı geçen emîrin kültürel alt yapısının özellikleri, aldığı eğitimin çeşitliliği hakkında da bilgi vermektedir. En kötü ihtimalle Nasıreddin Mahmud'un, Artuklu emîrleri içinde belkide tek örneği olarak Sünnî İslâm'ın inanç ve geleneklerin dışında bir görüşe eğilimle olduğunun açık bir ifadesi olarak görülebilir. Artuklu devlet görevlileri arasında özellikle vezirlerin oldukça iyi eğitim almış kişiler oldukları bilinmektedir. Aralarında hükümdara tarih alanında eser yazmış kişilerde bulunuyordu. Mardin

⁷⁶ İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 96-97.

⁷⁷ Katip Ferdî, a.g.e., s. 10 n.16; Turan, a.g.e., aynı yer.

⁷⁸ Tur Turan, a.g.e. s. 222. an, a.g.e., s. 220.

⁷⁹ Turan, a.g.e. s. 222.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 372.

Artuklularından Necmeddin Gazi (1239- 1259)'nin veziri İsmâil bin Ebî Sa'd bin Ali bin el-Mansûr bin Muhammed bin el Hüseyin eş-Şeybânî el-Amidî, Amid şehri ile ilgili güzel bir tarih eseri yazmıştı. Yazma konusunda ustalığı, olgunluğu ve fazileti dolayısıyla Necmeddin Gazi'nin vezirliğine getirilmişti. Yazdığı eser çağının âlimlerince övgüyle sözedilmişti.⁸¹ Adı geçen vezirin oğlu Muhammed bin İsmail, Necmeddin Gazi'nin oğlu Fahreddin Kara Arslan (1259-1291) ile birlikte büyümüşü. Kara Arslan babasının yerine tahta geçince Muhammed bin İsmail'i veziri olarak tayin etmişti. Muhammed bin İsmail, eski vezir olan babası İsmail bin Ebî Sa'd gibi âlim bir kişi olup, bilgili ve yazı yazma konusunda usta biriydi. İhanlı Hükümdarı Ahmed Teküdar'ın islâmiyeti seçmesinde bu Artuklu vezirinin etkisi büyük olmuştu.⁸² Artuklularının bu büyük veziri daha sonra İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar adına 681 (1281) tarihinde Memlûk Sultanı Kalavun'a elçi olarak Mısır'a yollandı.⁸³ Müslüman olmasını sağladığı Ahmed Teküdar'ın ölümünden sonra Mısır'da kalan Muhammed bin İsmail birçok öğrenci yetiştirdi. Şeyhü'l-İslâm Ebû Abbas ibn Teymiyye, Safiddîd bin Abdilhak, İmam Berzelî ve İmam Zehebî öğrencileri arasındadır.⁸⁴ Artuklu emîrleri edebiyatın ve sanatın gelişmesi için destek olmuşlardı. Mardin Nüsaybin ve Düneysir (Kızıltepe) gibi şehirler şairlerin ve edebiyatçıların yetiştiği önemli merkezler haline gelmişti. Abdurrahman b. Salih et-Tağlibi el Düneysirî, Ahmed b. Cafer ed-Düneysirî, Süleyman b. Hasan en-Nasibî, İbn Şebib en-Nasibî, el-Hasan b. Ali en-Nasibî, Papaz Yakup el-Mardinî ve İbn Said Nasranî el-Mardinî Artuklu kültür çevresinde yetişmişlerdi.⁸⁵ Mardin Artuklularından Nâsireddin Artuk Arslan (1204-1239) döneminde İnşa Kâtipliği yapan İbn es-Saffar el-Mardinî genç yaşta şiire ve edebiyata ilgi duymuş, Mardin'deki edebiyat

⁸¹ Kâtip Ferdi, a.g.e., s. 20 n.26.

⁸² Kâtip Ferdi, a.g.e., s. 22 n.28.

⁸³ Kâtip Ferdi, a.g.e., aynı yer.

⁸⁴ Kâtip Ferdi, a.g.e., aynı yer.

⁸⁵ Ahmed Aslan, "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es Saffar el-Mardinî ve İmaduddin ed-Düneysirî", Makalelerle Mardin IV, Önemli Sımlar Dini Topluluklar, İstanbul 2006, s. 16.

hocalarının meclislerinde kendini yetiştiren ünlü bir şairdi.⁸⁶ Artukluların önemli şehirlerinden Düneysir’de Divanü’l-İşrâf Kâtipliği görevini 18 yıl boyunca yürüttü. İbn es-Saffar olarak bilinen Ali b. Yusuf b Şeyban 1182 yılında Mardin’de doğdu. Moğolların Mardin’e 1275 yılında düzenledikleri yağma akınları sırasında öldürüldü.⁸⁷ Şiirlerinde sade ve anlaşılır bir kullanmıştı. Gazel, mehdiye, tabiyat tasviri ve hamriyat (şarab ile ilgili) şiirlerinde yer verdiği konulardı. İbn es-Saffar’ın Unsu’l-Muluk (Sultanlarla Sohbet Adabı) adıyla bir eseri vardır.⁸⁸ 1222 yılında Düneysir’de doğan İmaduddin ed-Düneysirî Artuklu topraklarında yetişen çok yönlü bir âlimdi. İyi bir tabip olmasının yanında şair ve din âlimiydi. Tıp alanında el Makaletu’l-Murşide Fi Derci’l Edviyetil Mufrede, Ercuzetun Fi’d-Diryaki’l-Faruk ile Mukaddimetu’l Ma’rife Li Hipokrat adıyla üç eser bırakmıştı. Hacimli bir şiir külliyyatına sahip olan İmaduddîn ed-Düneysirî iyi bir gazel şairidir. Şiirlerinde dini konuları ve aşkı birlikte kullanmıştı.⁸⁹ 1303 (686) tarihinde tarihinde ölen İmaduddîn ed-Düneysirî’nin tam adı Muhammed b. Abbas b. Ahmed b. Salih’dir. İlk eğitimini Düneysir’in imamı ve hatibi olan babasından aldı. Daha sonra Mısır’da İbnü’l Mukayyir, Ali b. Muhtar el-Amiri ve Abdülaziz b. Baka b. Dinar’dan hadis dersleri aldı. Şafii fıkıhı konusunda aldığı eğitim sonucu bu alanda uzman oldu. Ama asıl şöhretini tıp alanında yaptı.⁹⁰ Daha sonra ülkesine dönen İmaduddin ed-Düneysirî, Düneysir’de hekimlik yaptıktan sonra Eyyûbilerin hizmetine girdi. Dımaşk’ın büyük hastanesinde (bimaristan) baş tabib olarak çalıştı. Ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşadı.⁹¹ Düneysir gibi bir küçük şehirde, âlimler bilimin her dalı ile uğraşmış, hatta bir rasathane bile kurulmuştu. XIV. yüzyılda yaşayan ve İbn Türkmen diye anılan Cemaleddin Mardini, Batlamyus’un evren teorisini eserlerinde en iyi şekilde açıklamaktadır. Risale-i Rub el-Ceyb astronomi hesaplamaları ile

⁸⁶ Aslan, a.g.m., s. 17.

⁸⁷ Aslan, a.g.m., aynı yer.

⁸⁸ Aslan, a.g.m., s. 18.

⁸⁹ Aslan, a.g.m., s. 20.

⁹⁰ Aslan, a.g.m., s. 19-20 ve n.34.

⁹¹ Aslan, a.g.m., s. aynı yer.

ilgili müstakil bir çalışması bulunmaktadır.⁹² Hadis ilmi alanında ünlü İslâm hukukçusu Ebu'l-Hasan Alaüddin Ali b. Osman b. İbrahim et-Türkmanî⁹³ el-Mardinî Artuklu topraklarında doğmuştur. Ailesi sonradan Kahire'ye göç eden İbnü't-Türkmanî 1284 (683)'de Mardin'de doğmuş, 1349 (750) yılında Kahire'de öldü. Ömrünün son iki yılında Mısır "Hanefî Kadî'l Kudat"ı görevinde bulundu. Kardeşi Ahmed b. Osman et-Türkmanî de ünlü İslâm hukukçusuydu.⁹⁴

Seyfeddîn Âmidî (1155–1231) Artuklu topraklarında doğmuş bir başka ünlü âlimdir. Onun Âmid'li (Diyarbakır) oluşu, Artuklu ülkesi ve civarının ilim ve kültür alanındaki gelişmişliğini göstermektedir. Ünlü tarihçi Zehebî Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Artuklu ülkesinde yetişen bir başka tarihçi İbnü'l-Ezrâkî. Tarihi Meyyâfârikîn ve Âmid adlı eseri Artuklu döneminde yazılıp bize ulaşan ender eserler arasındadır.⁹⁵

Artuklu topraklarına yakın olan şehirler hakkında bölgesel nitelikli tarih anlatımı özelliğindeki Halîfe bin Mehâsin'in Harran Tarihi, Mutahhar bin Şeref'in, Ahlat Tarihi, İmadeddîn İsmail'in Musul Tarihi, el-Hâlidî'nin Ahbâr el-Musul'u ve İbn Mustavfi'nin Erbil Tarihi'nin mevcut nüshalarının bulunmayışı,⁹⁶ gerek Türk tarihi ve gerekse Artuklu tarihinin belli başlı dönemlerinin aydınlatılması açısından büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Artuklu döneminde yetişen Cezerî, mühendislik ve fizik alanında çalışmalarda bulunmuştu. Hısnı-ı Keyfâ ve Amid Artuklu emiri Nâsıruddin Mahmud'un (1200–1222) isteği üzerine yazdığı el-Câmi Beyne'l-İlim ve'l Amel en Nâfi fî Sınaâtî'l-Hiyel 830 adlı eserinin dünyanın çeşitli

⁹² Tomas Çemre, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Açından Genel Durum", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, I, s. 353 ve n. 19. Düneysir'de bir zamanlar rasathanenin bulunduğu, 9 Mayıs 1949 tarihli yerel gazetelerden öğrenmekteyiz. Adı geçen rasathane, yakınında bulunan cami minaresinin fırtınalı bir havada devrilmesi üzerine tekrar gündeme gelmiştir.

⁹³ Bkz. Mehmet Günay, "İbnü't-Türkmanî, Taceddin", D.İ.A., XXI, 235.

⁹⁴ Aslan, a.g.m., s. 30. Ayrıca bak. Salahaddin Polat, "İbnü't-Türkmanî", D.İ.A., XXI, s. 234.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", D.İ.A., XXI, 34-35.

⁹⁶ Turan, a.g.e., s. 222.

kütüphanelerinde bulunan 11 nüshası vardır. Bunlar içinde en eskisi 1206 tarihli olanıdır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi 3472 numarada kayıtlı yazmanın resimleri oldukça göz alıcıdır.⁹⁷ Cezeri'nin bu eseri Müslüman âlimlerin mekanik aletler ve otamatları hakkındaki bilgisini gösterdiği gibi, İslâm dünyası içinde bu ilmin ne derece geliştiğinin kanıtıdır. Cizre şehrinde doğduğu veya Fırat ile Dicle nehri arasında kalan bölgeye Arapça “el-Cezire” denildiğinden dolayı kendinse Cezerî denilen Ebû'l-İzz el Cezerî'nin tam adı Bedî'uz-Zamân Ebû'l-İzz İsmail b. er-Rezzaz el-Cezerî'dir.⁹⁸

Bilimsel başarılarından dolayı “zamanın harikası” anlamına gelen Bedî'uz-Zamân lakabı verilmiştir. Doğum tarihi bilinmeyen Cezerî'nin, eserinin önsözüne yazdığı hayat hikâyesinde 577 tarihinde (1181) Artuklu sarayına girip 25 yıl onların hizmetinde bulunduğunu söylemektedir.⁹⁹ Kitabın İngiltere-Bodleian'da bulunan bir kopyasında Cezeri'nin orijinal kitabı yazma işini 4 Cemaziyülâhır 602'de (16 Ocak 1206) bitirdiği kayıtlıdır. Topkapı Sarayı'nda 3472 numarada bulunan kopyasında Cezeri'den “rahmetullahi aley” diye söz edilerek bu tarihte ölmüş olduğu anlaşılmakta, kopyanın Şaban 602'de (10 Nisan 1206) bitirildiği yer almaktadır. Bu bilgiden Cezeri'nin bu iki tarih arasında öldüğü söylenebilir. Cezerî, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarları Nureddin Muhammed (1167-1185), Kutbeddin II. Sökmen (1185-1201) ve Nasıruddin Mahmud (1201-1223) dönemlerinde Artuklu sarayında mühendis olarak bulunmuştu.¹⁰⁰

Cezerî, eserini ne şekilde meydana getirdiğini anlattığı önsözünde zamanın bilim dili hakkında da bilgiler vermektedir. Eserinin meydana getiriliş hikâyesi kendi ağzından şöyle anlatır: “Bir gün onun huzurundaydım (Nasıruddin Mahmud) ve

⁹⁷ Bedi üz- Zaman Ebû'l-İz İsmail b. ar-Razzaz el-Cezerî, Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap, Kültür Bakanlığı Yayınları Bilim ve Teknoloji Dizisi/2, Tıpkıbasım / Facsimile, Ankara 1990, Giriş kısmı.

⁹⁸ Cezerî, el-Câmi Beyne'l-İlm., s. XVI.

⁹⁹ Cezeri, el-Câmi Beyne'l-İlm., s.2.

¹⁰⁰ Özervarlı, a.g.m., s. 21.

yapmamı emrettiği bir şeyi (aracı) getirmiştım. Bana baktı, yapmış olduğum şeye baktı, onun üzerinde fikir yürüttü. Ne düşünmekte olduğumu sezdi ve gizlediğimi açığa çıkardı, “Paha biçilmez şeyler araçlar yaptın, onları gücünle işler duruma getirdin; seni yoran ve anlaşılır bir biçimde inşâ etmiş olduğun bu araçları bir kenara atma. Benim için ayrı ayrı icat ettiklerini bir araya toplayan ve tek tek seçilenleri ve resimleri bir araya getiren bir kitap kaleme almanı istiyorum.” dedi. Bana önerdiği modeli uyguladım; çünkü boyun eğmekten başka seçeneğim olmadığından kararını kabul ettim.’ Sahip olduğu bilimsel yaklaşım ise şu sözleriyle ortaya çıkmaktadır: “(...) Önceki bilim adamlarının kitaplarını ve daha önceki sanatkârların çalışmalarını incelemiştim. Bunlar, pnömatik, eşit saatler ve güneş saatleri, nesleri doğal konumlarından başka konumlara götüren, su ile işleyen araçlar gibi, olaganüstü araçlar yapan ustalardır. Yalnızlık içinde, kanıtların eşliğinde fikir yürüttüm. Bir süre bu sanatın düzeltilmesini düşündüm. Uygulamalar yaparak, kitaplardan öğrenme düzeyinden gözlem düzeyine ilerledim. Bazı eski ve yeni bilim adamlarının görüşlerini öğrendim. Bu incelikli bilimi coşkuyla izlemeye koyuldum ve gerçeğe ulaşmaya karar verdim. Düşüncem bu aziz bilimde kendimi farklılaştırmaktı. Olangüstü kontrol olanakları sunan çok önemli araç türlerinin farkına vardım. Gücümü okumaya verdim ve içinde eklemiş olduğum bazı alıntılar ve tarafımdan çizilmiş resimleri içeren kitabı kaleme aldım. Benden önce, bu konuda uzman olan güvenebileceğim ehil kişiler olduğunu bilmiyorum. Yazdıklarımnda daha öncekilerden gelen yabancı terimleri kullandım, çünkü onlara bağlılık, dönemimize kadar sürmüştür; diğer terimler zamanla zorunlu olarak türetilmiştir. Her dönemde yaşayanlar, kendi dillerini, her grup bilim adamı aralarında anlaştıkları ve alışkın oldukları teknik terimleri kullanmışlardır. Her tür (aracın) şeklini çizdim ve yol göstermek için harflerle işaretledim; aynı zamanda bu harfleri alternatiflerini de koydum.¹⁰¹

¹⁰¹ Cezeri, el-Câmi Beyne'l-İlm..., s. 1-2; Özervarlı, a.g.m., s. 21-23.

Cezerî'nin işaret ettiği bu bilimsel yöntem ve anlayıştan onun yaptığı işin öneminde farkında olduğunun, kendinden önce bu alanda yapılan çalışmaları sıkı bir şekilde gözlemlediği, bilimsel bilginin dayanağı olan deney-gözlem ilişkisi içinde bulgulara ulaştığı, kararlı bir şekilde çalışmalarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Artuklu sarayında görevli bazı mimar ve mühendislerin adını yaptırılan eserlerin üzerinde adlarını görmekteyiz. Hısn-ı Keyfa Artuklu Sarayı mimarı İsa Ebu Dirhem'in Diyarbakır Zinciriye Medresesinin mimarı olduğu ve Sökmen b. Muhammed adına 1198-1199 tarihli bir sur kitabesinde adının yer aldığı bilinmektedir. Mesudiye Medresesinde yer alan kitabede Halepli oldupu anlaşılan Cafer b. Mahmud'un adı ayrıca Devegeçidi Suyu Köprüsünde yer almaktadır. Diyarbakır Ambarçayı köprüsünde yer alan eski kitabede çırağı Osman b. Takak adı kazanmıştır. Diyarbakır Ulu Beden Burcunda geçen İbrahim b. Cafer ve Yedi Kardeş burcunda ise Yahya b. İbrahim el-Sarafi adlarına rastlanmaktadır.¹⁰² Hesabî unvanı taşıyan bu mühendisler dışında Karakuş el-Hesabi ve Yakut el-Hesabi gibi Türk mühendislerinin adlarını ve eserlerini biliyoruz.¹⁰³

Artukluların önemli ticeret merkezi Duneysir/Koçhisar'da doğan "Mübeşşir" adında birinin cebir, hendese ve astronomi (hey'et) alanında söz sahibi olduğunu biliyoruz. Halife Nâsır li-dinillah'ın yakın sohbet arkadaşı olan Mübeşşir kitaplarını Nizâmiye Medresesi'ne ve Ribât Hatûni el-Seçukiyye'ye (Kılıç Arslan'ın kızı) vakf etmişti. 1198 (589) tarihinde Duneysir'de vefat etmişti.¹⁰⁴ Artuklular döneminde Duneysir'deki ilim hayatı hakkında İbn İlalmış'ın¹⁰⁵ Hilyetü's-Seriyîn Min Havâssi'd-Düneysiriyyîn¹⁰⁶ adlı eseri oldukça

¹⁰² Altun, "Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Notlar", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, sy. 4-5, s. 31-34; a.mlf, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, s.298.

¹⁰³ İbnü'-Ezrak, a.g.e., s. 137; Turan, a.g.e., s. 223.

¹⁰⁴ Turan, a.g.e., s. 223.

¹⁰⁵ Müellif hakkında geniş bilgi için Bak. Cevat İzgi, "İbn İlalmış", D.İ.A., XX, 90-91.

¹⁰⁶ Artuklular döneminde ilim hayatını canlı bir şekilde anlatan bu eserin elimizdeki tek nüshası 743 tarihinde (1342), Artuklu hanedanına mensup Ömer b. Muhammed b. Hacı Sökmen el-Artukî'nin teşvikle, Ahmed b. Sadullah el-Harranî'ye istinsah edilen nüshadır. Adı geçen Eser

önemli bilgiler vermektedir. Bölgesel bir tarih özelliğinde olan bu eser aslen Düneysir’li olan veya Düneysir’e yerleşen fâkih, muhaddis, kıraat âlimi, edip ve şairlerin biyoğraflarını vermektedir. Eser bu yönüyle Artuklu döneminin ilim hayatının ne derece gelişmiş bir seviyede olduğunu göstermektedir. Tarihü Düneysir olarak bilinen eser altmışa yakın âlimin biyoğraflarını vermektedir.¹⁰⁷

Tarih, tıp ve hadis âlimi olan İbn İlalmış’ın tam ismi Ebû Hafı Kemâleddin Ömer b. Hızır b. İlalmış b. İldüzmüş ed-Düneysirî et-Türkî’dir (1178-1242). 574 (1178) tarihinde Düneysir’de doğmuştur. Künyesinde yer alan “et-Türkî” ibaresi Türk olduğunu göstermektedir. İlk eğitimini Düneysir’de alan İlalmış, Ebû Amr Osman es-Siirdî, İbnü’z-Zâmir Ali b. Muhammed b. Debbas ve Ebû Amr Osman b. Kutluğ en-Nasîbi’den kıraat dersleri aldı. Ebû Bekir b. Abdullah b. Revâha et Türkî’den Hanefî fıkıhına dair dersler aldı. Yine Düneysir’de bulunan Abdülhâlik en Neştebîri, İbn Ebü’-r-Reyyân, İbnü’l-Esîr el-Cezerî, Ebû Ali Hanbelî er-Rusafî ve Ali b. Hasan el-Hillavî’den hadis dersleri aldı. Kadı Ebû Ümran el-Mâkisînî, Kadı Atîk b. İbrahim el-Eyzûlî ve Seyfeddin el-Merâgî gibi âlimlerden fıkıh dersleri aldı.¹⁰⁸ İbn İlalmış’ın tarihçi ve hadis âlimi olmasının yanında tıp alanında da eğitim almıştı. Tıp alanındaki ilk eğitimini de Düneysir’de alan İlalmış, babasının arkadaşı olan tıp âlimi Ebû’l-Bekâ Sâbit b. Ahmed el-Harranî’den bu alanda eğitim gördü. Musul ve Bağdat’ta tıp eğitimini tamamlayan İlalmış, Düneysir’e yerleşip ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.¹⁰⁹ İbn İlalmış’ın eserinden öğrendiğimize göre Sicilya’da doğup ve Mısır’da yetişen ünlü kıraat âlimi Ebû Bekir Atîk b. Ebi’l-Kasım b. Abdullah el-Kureşî, Düneysir’e yerleşmişti. en-Nizami mescidinin

İbrahim Salih tarafından Dimaşk’ta Kitâbü Târîhi Düneysir adıyla 1992’de yayınlanmıştır. Bkz. Cengiz Tomar, “İbn İlalmış’ın Hilyetüs’s-Seriyîn min Havâssid-Düneysiriyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir’de İlim Hayatı”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, II, s.2 n.2.

¹⁰⁷ Tomar, a.g.m., s. 1

¹⁰⁸ Tomar, a.g.m. s. 3.

¹⁰⁹ Tomar, a.g.m. 3-4.

imamlığını yapmıştı. Abdullah el Kureşî, Amr b. Handef'in türbesinde kıraat ve hadis dersleri veriyordu. İbn İlalmiş, el-Kureşî'den duyduğu hadisleri eserine aktarmıştı. Düneysir'de "Cuma Mescidi'nde" ders veren kurrâlardan biri de Ebû Amr Osman b. Kutluğ en-Nasibî idi. "Hânü's-Sebil eş-Şihabî'ye yerleşen Ebû Amr Osman b. Ebî Ali el-Esardi burada kıraat dersleri veriyordu. Bu zât Mısır'dan gelip Düneysir'e yerleşmişti.¹¹⁰

Düneysir'e yerleşen âlimler arasında en önemlilerinden biri Bağdat, İskenderiye, Dımaşk ve Musul gibi yerlerde eğitim alan Ebu Muhammed Abdülhalık İbn Rûhînâ'dır. Artuklu Sultanı ve maiyetinin de derslerine katıldığı bu âlim bir süre Kutbiyye Medresesi'nde ders vermişti. İbn İlalmiş, onun Amr b. Handif Türbesi ve en-Nâsirî ve el-Atik camisinde hadis halkaları oluşturduğunu söyler. Ayrıca İbn Rûhînâ'nın ders vermesi için Mardin ve Harzem arasında bir medrese inşa edilmişti.¹¹¹

Ünlü fakih İbn Ebî Asrun'un talebelerinden Mısırlı Ebû'l-İz Yusuf, Düneysir'e yerleşen ülema arasındaydı. Düneysir'in bu canlı ilim hayatı birçok kişiyi hadis ve kıraat dersi dinlemeleri için şehre çekiyordu. Bunlar arasında Eyyûbî hükümdarı el-Melik'ül-Efdal Nüreddin, çıktığı bir sefer esnasında Düneysir'de konaklamış ve Şihabiyye medresesinde hadis derslerine katılmıştı.¹¹² Bu bilgilerden Düneysir'in özellikle fıkıh ve hadis alanında önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Bağdat, Musul, Dımaşk ve Mısır gibi yerlerden âlimler gelip Artukluların bu ünlü ilim merkezinde dersler vermekteydi.

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Salih ed-Düneysirî Artuklu idare teşkilatında yer aldığı gibi ilmi alanda da faaliyet gösteriyordu. Abdurrahman b. Salih, Düneysir muhtesibliği yanında, bu şehrin yetiştirdiği "nahiv" âlimlerinden biriydi.

¹¹⁰ Tomar, a.g.m., s. 4.

¹¹¹ Tomar, a.g.m. s. 5.

¹¹² Tomar, a.g.m. aynı yer.

Ayrıca Düneysir Nâsiri Camisi Vakıf mütevelli görevinde bulunuyordu. Tıp ilmi alanında Muhamed b. Abdüsselam, Artuklu medreselerinde yetişen âlimler arasındaydı. Mardin Artuklu emîri Kutbeddin II. İlgazi b. Alpi'nin tabibi Ebû'l Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdadî tıp ilmine dair el-Muhtar fi't-tıb adlı bir eser telif etmişti. Düneysir'deki medreselerde tıp eğitimi veren âlimler arasındaydı. İbn İlalmiş'in hocalığını yapan bu âlim, Artuklu medreselerde bu ilimle uğraşan birçok öğrenci yetiştirmişti.¹¹³

İbn İlalmiş'in Kitâbu Tarâihi Düneysir adlı eseri, Düneysir merkezli Artuklu ilim hayatının çeşitliliğini göstermektedir. Günümüze kadar ulaşmayan bazı Artuklu medrese ve camilerinin varlığından bu eser sayesinde haberdar olmaktadır. Kutbiyye, Şihâbiyye ve Harzem Medreseleri, ayrıca ilmî alanda eğitim veren Ğazi, Nâsirî, Nizamî, Atik ve Cuma camileri ile Amr b. Handif türbesi, Tacî ribatı ve Hanü's-Sebil eş-Şihabi'nin varlığından bu eser sayesinde haberdar olmaktadır. Artuklu topraklarına birçok âlimin gelip yerleşmesi, şüphesiz Artuklu hükümdarlarının bu çok yönlü âlimleri yüksek devlet görevlerine getirmelerinin etkisi büyük olmuştur. Artuklu idare teşkilatında hadis, fıkıh, tarih vb. alanlarda uzman kişiler yer almıştı. Eyyübî hükümdarı el-Melik'ül-Muazzam'ın nebiz (hurma) şarabının helal sayılmasına yönelik istediği fetvayı rededen Mardinli İsmail bin İbrahim (öl. 637 /1240) Artuklu ilim çevresinde yetişmişti. İsmail bin İbrahim, gerekli fetvayı vermediği için eğitim verdiği Tarhaniye Medresesi'nden azledilmişti.¹¹⁴

Eczacılık ve tıp ilmine dair yazılmış olan Makalat el-murşîde fi derc el edviyye ve fi diryak el-Fârukî'nin yazarı Düneysir'de doğmuş ola Muhammed (doğumu 1208) Kahire'de

¹¹³ Tomar, a.g.m. s. 7.

¹¹⁴ Turan, a.g.e. s.223.

Bimaristan el-Kebîr’de ve Dımaşk’ta atabeg Nureddîn’in büyük Bimaristanında hizmet vermişti.¹¹⁵

Ali Emiri, Artuklu sarayındaki müzik kültürü hakkında¹¹⁶ Artuklu emîri Melik Salih Şemseddîn Mahmud (1312–1365) müzik (Fennü’l-cana) meraklısı olduğunu söylemektedir. Artuklu sarayında yetişen memlûk (köle) şarkıcılar, bestekârlar Mısır ve Şam taraflarında imrenilerek izlenirdi. Bunlara okuma yazma öğretildikten sonra müzik ilmi yanında hem tefsir hemde hadis ilimlerinde eğitim verilirdi. Bu eğitilmiş memlûklerden “Küteyle” adıyla tanınan, sesi güzel bir çalgıcı, bu işlerde dünyaca ünlü Safiyüddin Abdülmümin’in birçok bestesini ezberleyip, bu ilmi öğrenmeye kendini adanmıştı. Özellikle güzel yazı yazma sanatında benzerlerinden üstün duruma gelmiş, Mısır Sultan’ı el-Melik en-Nâsır Muhammed ibn-i Sultan Seyfüddîn Kalâvun, onun bu meziyetini haber aldığı anda Küteyle’nin Mısır’a getirilmesi için özel bir memur yollamış, sonunda Küteyle yüksek bir mevki ile Kalâvun’un hizmetine girmişti. Küteyle, cariyelerin güzel ses ve makam öğrenmesi göreviyle Mısır’da öldüğü tarih olan 710 ‘a kadar kalmıştır. Acem Çeng’i denilen “Kanun” benzeri dik tutulan bir çalgının üstadıydı. Melik Salih’in bunun dışında Ali bin Abdullah el-Mardinî adında bir başka kölesi “Ud” çalmada üstad olup, sesinin güzel olması ile meşhurdur. Kalâvun, Ali bin Abdullah’ı da Mısır’a davet etmiş ve kendi hizmetine almıştı. Kalâvun’un 740 tarihinde ölümüyle Ud çalmada eşi benzeri olmayan bu sanatkâr artık mesleğini icra etmemiştir. Tüm müzik aletlerini kırıp yok etti. Ayrıca Kur’an hafızı olan bu sanatkâr memlûk 753’te Dımaşk ardından Halep valiliği yaptı. Dımaşk’a 759’da (1358) ikinci kez vali oldu. 761’de Hama, 762’de üçüncü kez Dımaşk, 769 (1368)’da Mısır valiliğine getirildi. Harput Artuklu sarayından bir şarkıcı cariye, Ankara’da Tâceddin Pervane’nin yanında bulunuyordu.¹¹⁷

¹¹⁵ Turan, a.g.e., aynı yer.

¹¹⁶ Kâtip Ferdî, a.g.e. s. 30 n. 39 ve s. 31–33. Ayrıca Turan, a.g.e. s. 224

¹¹⁷ Turan, a.g.e. aynı yer.

Artuklu hükümdarları, âlimleri, şairleri, edebiyatçıları destekledikleri için Artuklu hükümdarları adına çeşitli eserler telif edilmişti. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi (1154–1176) adına, Kemaleddin Ebû Salim tarafından el-İkd ul ferîd li-Melik el-Sa'id yazılmıştı. Kâtip Çelebî eser hakkında şunları söylemektedir: “Yazarı vezir Ebû Salim Muhammed b. Talha el-Kureşî en-Nusaybinî’dir. 652 yılında ölmüştür. Bu eserin baş tarafı şöyledir: Hamd ülkelerinin mülkünü, krallar ile koruyan Allah’a mahsustur. Bu eseri dört kural şeklinde (meydana) getirdi. Birincisi ahlâkın önemli konuları ve sıfatlar hakkındadır. İkincisi saltanat ve vilayetler hakkındadır. Üçüncüsü şeraitler ve dinler hakkındadır. Dördüncüsü çeşitli ilavelerle incelenen konuya ek halindedir.’ 852 İshrakîyye felsefesinin kurucusu Suhreverdi el Maktul⁸⁵³, Elvah el-İmâadiyye adlı eserini Harput Artuklu meliki İmadeddin Ebu Bekir’e (1185–1203) sunmuştur.¹¹⁸

Mardin Artuklurından Melik Mansur Necmeddin II. Gazi adına (1294–1312), Zeynüddin Abdulkadir İbn Muhammed el-Hanefî er-Razî isimli edip Ravdati’l Feseha adlı eserini yazmıştır. Kitabın sayfasına “Allah tarafından ismi güçlendirilmiş olan Sultan el-Mansur Necmüddin Ebû’l-feth Gazi el-Artukî onurlandırıldı’ ibaresi eklenmiştir.¹¹⁹

Fahredden Kara Arslan adına, Ebû’l Ali bin Ebû’l Hasan es-Sufî Urcuze fî Suver el-Kevâkib es-Sabite adlı eseri yazmıştı. Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mahmud bin Muhammed b. Kara Arslan (1200–1222) adına, Ebû’l-İzz el-Cezerî el Câmi beyne’l-İlim ve’l-Amel en-Nâfi fî-Sinaatî Hiyel adlı eserini, yine Hısn-ı Keyfa hükümdarı Melik Mesud (1222–1231) adına, Zeyneddin Abdurrahim el-Cevbarî el Muhtar fî Keşf el-Esrâr ‘ı telif etmişlerdi.¹²⁰

¹¹⁸ Köprülü, a.g.m. 624; Turan, a.g.e., s. 220

¹¹⁹ Katip Ferdi, a.g.e., s. 24 n.29.; Köprülü, aynı yer, Turan, aynı yer.

¹²⁰ Köprülü, aynı yer; Turan, aynı yer.

1278 tarihinde bir süre Mardin’de kalan Şemsuddin Muhammed b. Eşref es Semerkandî (öl. 1302), kendisine yapılan ısrâ Mukaddimâtü’l Burhaniye fî İlmi’l-Cedel adlı eserini şerh etmiş ve bu şerhi Mardin hükümdarı Melik Muzaffer Kara Arslan’a (1259–1291) takdim etmişti.¹²¹

Kâtip Çelebi’den öğrendiğimize göre Zeynüddin Surîca b. Muhammed el-Maltî ve sonradan el-Mardinî (öl. 788) Defu Ahbâri’l-Vâridine fî Cem’i Ahbâri Mardin adlı bir eser yazmıştı.¹²² İbnü’l-Attar adıyla tanınan, Ebu’l Abbas Ahmed b. Muhammed ed-Düneysirî (öl. 749) Netaicü’l-Efkâr adlı bir eseri telif etmişti.¹²³

Artuklu topraklarındaki ilmi çalışmalar bunlarla sınırlı kalmamış, önemli eserlerin tercüme ve şerh edilmeleri de sağlanmıştı. Örneğin milattan önce I. Yüzyılda yaşayan Yunanlı hekim Dioskurides’in¹²⁴ tıp kitabı Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı’nın (1154-1176) isteği üzerine Süryanice olan çevirisinden Malatyalı Salim adlı biri tarafından Arapça’ya tercüme edilmişti. Ancak bu çalışma Necmeddin Alpı tarafından yeterli bulunmayıp, Mihran b. Mansur b. Mihran’a yeniden tercüme ettirilmişti.¹²⁵

Safiyüddin Hillî (öl. 1351)¹²⁶ bir süre Mardin Artukluları hizmetinde bulunmuş, Artuklu meliklerini övdüğü 29 kaside yazmıştı. Bunları el-Kasaidü’l Artukiyat veya er-Ravza adıyla bilinen Dururu’n-Nuhur fî Medaihi’l-Melik el Mansur adlı eserinde topladı.¹²⁷

¹²¹ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zunûn, IV, 1440; Kamiran Özervarlı, “Artukulularda İlim ve Ebu’l-İzz-el Cezerî”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu

¹²² Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zunûn, IV, 1578.

¹²³ Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zunûn, IV, 1538.

¹²⁴ Yunanlı hekim Dioskurides “İlaç Bilgisi” adlı eseriyle ünlüydü. Bak. Büyük Larousse, VI, s. 3200, ayrıca bak. Özervarlı, a.g.m. s. 14. n.11.

¹²⁵ Özervarlı, a.g.m. s. 14.

¹²⁶ Bak. Cl. Huart, “Hillî”, İ.A. V., 487; Mustafa Kılıçlı, “Hillî, Safiyüddîn”, D.İA.,XVIII,41-44.

¹²⁷ Brockelmann, GAL, II, 199; Huart, a.g.m. aynı yer; Özervarlı, a.g.m., s. 15.

Artuklu sarayında dinî inancı ne olursa olsun âlimler büyük saygı görüyordu. Artuklu emirlerinin iltifat ve ihsanlarda bulunduğu kişiler arasında Hasan b. Halid b. Muhtar en-Nasranî ve Yahya b. Seleme el-Haskefi'de bulunuyordu.¹²⁸ İran'dan gelerek Artuklulara vezirlik yapan Cemaleddin Sencarî, yaşadığı dönemde bilgisi ile zamanının eşsiz âlimi olarak tanınıyordu. Bağdat müderrisi Ebû'l-Mecd-i Rib, Mardin'e gelip kadılık yapmıştı. Mardin Artukluları'nın sarayında bir süre ikamet eden İzzeddin Yusuf b. Hasan et-Tebrizi (öl. 1399), Beydavî'nin¹²⁹ (öl. 1291) Minhac-ı Beydâvi adlı eserini şerh edip, Zemahşeri'nin¹³⁰ (öl. 1144) el Keşşaf adlı eserine haşiyeler yazmıştı. Mardin'de ilmi faaliyetlerini sürdüren âlimler arasında edebiyat, fıkıh ve kıraat alanlarında ünlü olan Zeynüddin b. Sureyca el Barudî (öl. 1386)'de bulunuyordu. Beyân¹³¹ ilminde ün kazanmış el-Ula b. Muhammed b. Ahmed es-Seyrali (öl. 1388) bir süre Mardin'de kalıp çeşitli ilimlerde dersler vermişti. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi'nin isteğiyle Hamedan şehriden, Mardin'e gelen Ebû'l Fütûh (Feth) Ahmed b. Seri¹³² Artuklu topraklarında ilmi çalışmaların gelişmesine katkı sağlamıştı. Hatta tıp alanında Fahreddin Mardinî (öl. 1198), ondan ders almıştı. Hüsameddin Timurtaş'ın özel hekimliğini yaptığı gibi ona bir de kütüphane kurdu.¹³³ Ayrıca tabib Bedruddin b. Hubel el-Bağdadî, Mardin'de uzun bir süre hizmet verdi. Şairliği yanında hadis ve edebiyat alanında büyük bir âlim olan Abdurrezzak b. Ebu Bekir b. Halef er Re'sulaynî, Mardin Artukluları sarayında hürmetle karşılanmış, yüksek makamlara çıkmıştı. Tıp alanında zamanın ünlü simalarından Ahmed b. Esed Necmüddîn Şam'dan, Âmid'e (Diyarbakır) gelerek Hisn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un (Mevdud) hizmetine girmişti. Bu tıp âlimi Melik Mesud'un

¹²⁸ Özervarlı, a.g.m. s.15 n.18.

¹²⁹ Kur'an müfessiri olan bu âlim için ayrıntılı bilgi Bzk. C. Brockelmann, "Beydavî", İ.A. II, 593.

¹³⁰ Tefsir, fıkıh ve hadis alimi olan Zemahşeri için ayrıntılı bilgi Bzk. Nuri Yüce, "Zemahşarî", İ.A., XIII, 509-514.

¹³¹ Edebiyatta kullanılan teşbih (benzetme), mecaz ve kinaye gibi söz oyunlarının tümünün öğrenildiği ilim dalıdır. Bir mânâyı çeşitli yollarla anlatma sanatıdır.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salah, Ebû'l-Fütûh", D.İ.A., XXI, 197-198.

¹³³ Alper, a.g.m., s. 197.

vezirliğine getirilmişti. Sühreverdî el-Maktul uzun süre Harput Artuklularının hizmetinde bulunmuştu¹³⁴. Artuklular, ilimi çalışmaları destekleyip, âlimleri devlet idaresinde yüksek görevlere getirmek süretiyle ülkelerini bu alanda cazip bir ilim merkezine çevirmişlerdi. Böylece Irak, Suriye, İran ve Endülüs'den dahi birçok bilim adamının Artuklu topraklarına gelip yerleşmesini sağlamış, meydana getirdikleri eserler, verdikleri dersler yardımıyla Artuklu topraklarını büyük bir üniversite haline getirmişlerdi.¹³⁵

Artuklularda tıp eğitimi külliye olarak adlandırılan yapılar topluluğu içinde verilirdi. Külliyeinin içinde medrese ve hastahanenin yanında, hamam, çeşme, cami ve namazgâh bulunuyordu. Artuklularda böyle bir yapının varlığı ilk kez Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'nin kardeşi Eminateddin'in yaptırdığı külliye de görülmektedir. Eminateddin Külliyesi içinde kalan maristan (hastahane) şu an mevcut değildir. Bimâristan¹³⁶ olarak da bilinen Eminateddin maristanı zamanla rağbet görmüş, Mardin'e bu hastahane de tedavi olmak için Musul'dan ve civar yerlerden gelenler olurdu.¹³⁷ olarak da bilinen Eminateddin maristanı zamanla rağbet görmüş, Mardin'e bu hastahane de tedavi olmak için Musul'dan ve civar yerlerden gelenler olurdu.¹³⁸ Külliyeinin içinde kalan Eminateddin Hamamı normal işlevi yanında tedavi amacıyla kullanılan bir özelliğe sahipti. Suyu yerin altından kaynar ve tuzlu şekilde gelen hamamda âsap (sinir) ve cild hastalıkları tedavi edilmekteydi. Halk arasında hala böyle bir rivayet mevcuttur. Ayrıca çıban, uyuz ve çeşitli cild hastalıklarının tedavisi için suyu şifa edici bir özelliktedir. Hamamın maristan /bimaristana yakın inşâ edilmiş olması, hastaların hamamın suyundan yararlanmalasında kolaylık sağlamak içindi.¹³⁹ Hastahanenin yakınına hamam ve bir su

¹³⁴ Özervarlı, a.g.m. s.16 n.22.

¹³⁵ Özervarlı, a.g.m. s. 16

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", D.İ.A., VI.

¹³⁷ H. Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminateddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 214.

¹³⁸ Keskinbora, a.g.m., aynı yer.

¹³⁹ Keskinbora, a.g.m., aynı yer.

kaynağının bulunması hijyen amacından başka, hastahanelerin ısıtılması ve hastaların ruhsal tedavisi için gerekliydi. Selçuklu dönemi hastahanelerinde kullanılan tedavi yöntemleri, Selçuklulara coğrafi açıdan yakınlıkları dolayısıyla Artuklular tarafından da kullanılmaktaydı.¹⁴⁰ İç hastalıkları, zehirlenmeler, ateşli hastalıklar ve göz hastalıkları başarılı şekilde tedavi ediliyordu. Ayrıca çeşitli kırık ve çıkıklar ile akıl hastalarının tedavisi için müzik, telkin etme ve sıcak su gibi fizik tedavisi ile çeşitli bitkisel ilaçlar kullanılıp uygulanırdı. Artuklularda Fahreddin Mardinî, İbnü's-Salah gibi ünlü tabib ve âlimlerin varlığı, hastahanelerde cerrahi müdahale gerektiren ameliyatların yapıldığını göstermektedir. Özellikle ameliyatlarda İbni Sina'nın gösterdiği metod ile anestezi yapılırdı. Anestezi için şarap, afyon, sarısabır, âdemotu ve Hindistan cevizinin karıştırıldığı bir şurup hazırlanırdı.¹⁴¹ Artuklu kültür sahası içinde yetişen tabiblerden Fahrüddin Mardinî felsefe ve tıp alanında iyi bir eğitim almıştı. Fahrüddin el-Ensari el-Mardinî'nin dedesi Abdurrahman, Artukluların Kudüs'e hâkim oldukları dönemde Necmeddin İlgazi ile tanışmış, İlgazi'de onu Mardin'e getirtmişti. Fahrüddin Mardinî'nin babası Abdüsselam, Mardin ve çevresinde kadılık görevinde bulunmuştur. O, 512 tarihinde (1118) Mardin'de doğdu.¹⁴² Aslen Kudüslü bir göçmen aileye mensub olan Fahrüddin Mardinî'nin el-Ensari lakabı, ailesinin Medine'den geldiklerini göstermektedir. Fahrüddin Mardinî, Mardin'de İbnü's-Salah diye bilinen Necmeddin Ebû'l-Fütuh Ahmed b. Seri (Ahmed b. Sirin yahut Ahmed b. es-Sırrı)'den felsefe eğitimi aldıktan sonra, Bağdat'ta Eminüddeve İbnü't-Tilmiz'in¹⁴³ yanında temel İslâm ilimleri, tıp, hikmet, mantık ve

¹⁴⁰ Selçuklu dönemi hastahaneleri ve tıbbi tedaviler için Bkz., Sühel Ünver, Selçuk Tababeti XI.-XIV. Asırlar, TTK Yayınları, Ankara 1940, a. mlf, Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri, TTK Yayınları, Ankara 1972.

¹⁴¹ Keskinbora, a.g.m., s. 218.

¹⁴² Ahmed Ağırakça, "Artukoğlu Dönemi Tabiblerinden Fahrüddin el-Ensari el-Mardinî (512-594/1118-1198)", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, II, s. 419; Musa K. Yılmaz, Dr. Fahrüddin el-Mardinî (Hayatı ve İlmî Şahsiyeti), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, II, s. 470-471.

¹⁴³ Ahmed Ağırakça, "Artukoğlu Dönemi Tabiblerinden Fahrüddin el-Ensari el-Mardinî (512-594/1118-1198)", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin

felsefe eğitimini devam ettirdi. İbnü't-Tilmiz, öğrencisinin tıp alanında yeteneğini olduğunu fark edince, onu tıp ilmine yönlendirdi. İbnü't-Tilmiz¹⁴⁴ bu yetenekli öğrencisine İbni Sina'nın el-Kanun fi't tıp adlı eserini okuttu. Fahrüddin Mardinî, Bağdatta tıp eğitimini geliştirerek devam ettirmiş, diğer ünlü tabiblerden bu alanda eğitim almıştı. Böylece Fahrüddin Mardinî, filozof-tabib olarak yetişmiş hem tıp hem de felsefe alanında önde gelen âlimlerden olmuştur.¹⁴⁵

Fahrüddin el-Ensârî el-Mardinî'nin tıp ilmindeki derin bilgisi, İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli tıp âlimi İbni Sinâ'nın el-Kanun adlı eserinin muhtevasını en iyi bilen tabip olarak tanınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Hocası İbnü't Tilmiz ile bu eser üzerinde derinlemesine çalışmış ve üzerinde bazı tahsisler yapıp, el-Kanun fi't-tıp'ı yorumlamış, onun uzmanı olmuştu. Fahrüddin Mardinî aynı zamanda hocasına hocalık yapıp, ona İbni Sina'nın mantığını okutmuştu. İbnü't Tilmiz ise öğrencisine yine İbni Sina'nın mantığa dair kitabı olan el-Muhtasarü'l Evset adlı eserini okutmuş, tıp ve felsefenin yanında mantık alanında da eğitmişti.¹⁴⁶

Fahrüddin el-Mardinî'nin tıp alanında ki şöhreti yayılmış, Muhezzebuddin ed-Dahvar¹⁴⁷ gibi büyük bir tabibe el-Kanun fi't-tıp eserini ve yorumunu okuttuğu kaynaklarda kaydedilmiştir.¹⁴⁸

Bu büyük âlimin aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirmişti. Aralarında değerli ilim adamları çıkmıştı. Fahrüddin el-Ensârî el-Mardinî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında en ilginç simalardan biri Sühreverdi el-Maktul'dur.

2008, II, s. 419; Musa K. Yılmaz, Dr. Fahrüddin el-Mardinî (Hayatı ve İlmi Şahsiyeti), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, II, s. 470-471.

¹⁴⁴ Bak. Max Meyerhof, "İbnü't-Tilmiz", İ.A., V., 875-876.

¹⁴⁵ Ağırakça, a.g.m., s. 420; Yılmaz, a.g.m., s. 471

¹⁴⁶ Ağırakça, a.g.m., s. 420-421; Yılmaz, a.g.m., s. aynı yer.

¹⁴⁷ Ebû Muhammed Muhezzebuddin Abdurrahim İbn Ali İbn Hâmid ed-Dehvar (565-628 / 1170-1230), Dimaşk'ta başhekimlik yapan ünlü bir tabipti. Ayrıntılı bilgi için Ağırakça, İslâm Tıp Tarihi, İstanbul 2004, s. 251. vd.

¹⁴⁸ Ağırakça, a.g.m., s. 421.

Filozof ve mutasavvıf olan Sühreverdî, farklı düşünce ve yorumları nedeniyle Batınîlikle suçlanmış, Haleb Eyyubî valisi Selâhaddin Eyyûbî'nin oğlu Melik Zahir'in etrafındali fakihlerin entrikaları sonucu öldürülmüştü. eş-Şeybanî olarak bilinen Mahmud b. Ömer ibnu Rakika (564–635/1169–1238), Fahrüddin Mardinî'nin yetiştirdiği tıp âlimlerinden biriydi. İbnu Rakika aynı zamanda şair, edip ve felsefeci olarak tanınmıştı. Fahrüddin el-Mardinî'nin yanında sadece tıp değil, hikmet, edebiyat, felsefe ve hatta hadis eğitimi almıştı. Astronomi ile de ilgilenen İbnu Rakika, nahiv ve lügat alanında oterite olarak kabul ediliyordu. Tabiblerin şeyhi olarak bilinen Muhezzebüddin ed-Duhvar (565–628/1170–1231) çok okuyan, her türlü ilimle uğraşmayı seven, yaşlılığında bile ilimle meşkul olan biriydi. Bir süre Dımaşk'ta bulunan Fahrüddin el-Mardinî'den tıp eğitimi almıştı. Fahrüddin el Mardinî'nin yetiştirdiği bir başka ünlü simada tıp alanında uzman olan Fahrüddin es Sa'ati'dir. Babası saat yapan bir usta olduğu için "es-Sa'ati" olarak anılmıştır. İbni Sina'nın yarım kalmış, Kitabü'l-Kolunç adlı eserini tamamlamıştı. el-Melikü'l-Faiz Ebubekir b. Eyyûb ve el-Melikü'l-Mu'azzam İsa'nın hem vezirliğini hem de doktorluğunu yapmıştır.¹⁴⁹

Bu büyük âlimin aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirmişti. Aralarında değerli ilim adamları çıkmıştı. Fahrüddin el-Ensarî el-Mardinî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında en ilginç simalardan biri Sühreverdî el-Maktul'dur. Filozof ve mutasavvıf olan Sühreverdî, farklı düşünce ve yorumları nedeniyle Batınîlikle suçlanmış, Haleb Eyyubî valisi Selâhaddin Eyyûbî'nin oğlu Melik Zahir'in etrafındali fakihlerin entrikaları sonucu öldürülmüştü. Eş-Şeybanî olarak bilinen Mahmud b. Ömer ibnu Rakika (564–635/1169–1238), Fahrüddin Mardinî'nin yetiştirdiği tıp âlimlerinden biriydi. İbnu Rakika aynı zamanda şair, edip ve felsefeci olarak tanınmıştı. Fahrüddin el-Mardinî'nin yanında sadece tıp değil, hikmet, edebiyat, felsefe ve hatta hadis eğitimi almıştı. Astronomi ile de

¹⁴⁹ Ağırakça, a.g.m., s. 422; Yılmaz, a.g.m., s.472-475.

ilgilenen İbnu Rakika, nahiv ve lügat alanında otorite olarak kabul ediliyordu. Tabiblerin şeyhi olarak bilinen Muhezzebüddin ed-Duhvar (565–628/1170–1231) çok okuyan, her türlü ilimle uğraşmayı seven, yaşlılığında bile ilimle meşgul olan biriydi. Bir süre Dımaşk'ta bulunan Fahrüddin el-Mardinî'den tıp eğitimi almıştı. Fahrüddin el-Mardinî'nin yetiştirdiği bir başka ünlü simada tıp alanında uzman olan Fahrüddin es-Sa'ati'dir. Babası saat yapan bir usta olduğu için "es-Sa'ati" olarak anılmıştır. İbni Sina'nın yarım kalmış, Kitabü'l-Kolunç adlı eserini tamamlamıştı. el-Melikü'l-Faiz Ebubekir b. Eyyûb ve el-Melikü'l-Mu'azzam İsa'nın hem vezirliğini hem de doktorluğunu yapmıştır.¹⁵⁰

Fahrüddin el-Mardinî birçok eser yazmış, ancak günümüze kadar ulaşamamıştır. Eserlerinden iki tanesi hakkımda bigimiz vardır. Kendi alanıyla ilgili bir eser meydana getirmediği ifade edilmiştir. İbni Sinan'ın el-Kasidetü'l-ayniye fi'n-nefs adlı esere Şerhu'l-Kasidetü'l-ayniyye li'r-reis (Reis İbn Sina'nın el-Kasidetü'l-ayniyye'sinin şerhi) adıyla bir şerh kaleme almıştır. Bu şerhe el-Kasidetü't-Tannane veya el-Ercuze fi't-Tıb denilmektedir. Kendisini eleştirenlere cevap olarak yazdığı bir diğer eserinde düşünce ve imanı konusunda bu eleştirileri yöneltenlere karşı kendi savunmaktadır.¹⁵¹ Artuklular topraklarında doğup büyüyen bir başka ünlü sima da İbnü'l-Esir'dir. Onun, tarihçi kimliği yanında özellikle hadis alanındaki bilgisi bu alanda otorite olmasını sağlamıştı. Cizre'de doğup büyüyen İbnü'l-Esir daha sonra ailesinin Musul'a göç etmesiyle orada yaşamaya devam etmiştir. Artuklu topraklarına uğrayıpta onlara hizmet eden bilim adamları arasında Cevberî'yi, şair Nizami'yi ve çok yönlü bir âlim olan Abdüllatif Bağdadî'yi (1162–1231) sayabiliriz.¹⁵² Abdüllatif Bağdadî teoloji, tıp ve

¹⁵⁰ 5 Ağırakça, a.g.m., s. 422; Yılmaz, a.g.m., s.472-475.

¹⁵¹ Ağırakça, a.g.m., s. 423; Yılmaz, a.g.m.,s.477-478

¹⁵² Esin Kahya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı, Abdüllatif Bağdadî", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, Mardin 2008, I, s. 458.

simya gibi alanların yanında felsefe konusunda da söz sahibiydi. Bir süre Mardin’de bulunmuştu.¹⁵³

Artuklu topraklarında insanları okumaya ve araştırmaya özendirmek amacıyla ilmî toplantılar düzenleniyordu. Artuklu âlimleri görme engelli olanların da bu ilmî çalışmalardan faydalanmasını sağlamışlardı. Hatta onlar için Ali b. Ahmed el-Amedî bir okul açarak ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır.¹⁵⁴

Ortaçağ İslâm dünyasında Müslümanlar, eski devirlerin bilimsel kitaplarını tercüme etmekle yetinmediler, bizzat tabiatı da keşfederek araştırma ve deneylerle çeşitli ilimlerin gelişmesini sağladılar. İslâm dünyası bir süre sonra astronomide, matematikte, tıp ve diğer alanlarda her biri çağının ötesine etkisini bırakan birçok alim yetiştirdi, ve bunlar tarihte dünyanın en büyük bilginleri olarak anıldı. Ortaçağ İslâm biliminin üç temel kurumu olarak kütüphaneler ve tercüme merkezleri, hastaneler ile rasathaneler büyük gelişme kaydetti. Dini eğitim başlangıçta camilerde veriliyordu. Sadece dini ilimler değil, ilgili disiplinler ve dini olmayan bilimler bile öğretiliyordu. Büyük âlimlerin çalışma alanları özel kütüphanelerinden bu amaçla hazırlanmış binalara taşındı. Vakıf sistemi ile elde edilen gelir ile bilimsel araştırmalar için gerekli olan harcamaların ve onların ayakta kalması için gerekli kurumların oluşturulması sağlandı.¹⁵⁵ Artuklularda İlmi Çalışmalar ve Telif Edilen Eserler başlıklı bölüm T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Artukluların Sosyal –Ekonomik ve Kültürel Hayatı Şehmuş Nayır 25010718 Tez Danışmanı Prof.Dr. Fahameddin Başar İstanbul 2010 isimli tezden ve dip notlarından yararlanılmıştır.

¹⁵³ Kahya, a.g.m, s. 459

¹⁵⁴ İmadeddin Halil, el-İmaratu'l-Artukiyye, s. 501'den nakleden, Özvaranlı, a.g.m., s. 14. n. 13.

¹⁵⁵ G. Anawati, "Bilim", (çev. Turan Koç), Cambridge İslâm Tarihi ve Kültür ve Medeniyeti, IV, 320- 323.

